

1800

Տ. ՎԱՆՅԱՆ

ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(ԻՄՊԵՐԻԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ)

ՊՐԱԿ ԱՌԱՋԻՆ

9(4)

Վ-22

ՅԵՐԵՎԱՆ

1931

3(4)

4-22

30 MAY 2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հ. Ս. Խ. Հ. ԿԱԴՐԵՐԻ ՍԵԿՏՈՐ Ժ. Տ. Գ. Խ.

ՀԵՌԱԿԱ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԲԱԶԱ

ՀԵՌԱԿԱ ՈՒՍՈՒՑ. ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՆԴՈՒՍՏՐԻԱԼ ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ

Տ. ՎԱՆՅԱՆ

ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ № 1

ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(19—20-րդ դարեր)

Պրոֆեսորներ բոլոր լեզուների, միացի՛ք.

Հ. Ս. Խ. Հ.

ԿԱԴՐԵՐԻ ՍԵՆՏՈՐ

Ժ. Տ. Գ. Խ.

ՀԵՌԱԿԱ ՈՒՍՈՒՅՄԱՆ ԲԱԶԱ

ՀԵՌԱԿԱ ՈՒՍՈՒՅՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ

ԻՆԴՈՒՍՏՐԻԱԼ ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ

Տ. ՎԱՆՅԱՆ

ԱՌՍԱԴԴՐՈՒԹՅՈՒՆ № 1

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՅԵՎՐՈՊԱՅԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՅԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
Մ Ի Ն Զ Ե Վ, Ի Մ Պ Ե Ր Ի Ա Լ Ի Զ Մ Ը

ՅԵՐՐՈՐԴ ԿՈՆՑԵՆՏՐ

ՊՐԱԿ Ա.

ՊԵՏՏՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ

ԳԼԱՎԼԻՏ 6524 (Բ)

ՊԱՏՎԵՐ 3251

ՏԵՐԱԺ 300

Գրականության ցուցակում մատնանշված ձեռնարկներից
1. Կուշներ—Հաս. ձեռքի զարգացումը, և 2. Կ. Ղաղարյանի
Քրեատոմատիան հանձնարարվում է միայն վորպես մատերիալ:
Վերջին յերկու աշխատանքների ներածական մասերում կան մի
շարք սխալ դրույթներ:

Ծանոթ. կազմողի

5077-Ձ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՈՐՊԵՍ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՊԱՅԲԱՐԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ՅԵՎ ՆՐԱ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆ- ՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. ԲԱՏԱՏՐԱԿԱՆ.

Դասակարգային պայքարի պատմության ուսումնասիրության նպատակն է՝ ուսանողներին սովորեցնել վերլուծել ժամանակակից պատմագրության պայքարի կոնկրետ ժամանակահատվածի, վերջինս նրանք հիշող վերաբերմունք ունենան դեպի աշխարհի ունեցող հասարակական յերեմիայթերն ու անցքերը, վերջինս դործոն մասնակցողը պիտի լինի յուրաքանչյուր ուսանող իր առարկա կյանքում և գործնական աշխատանքներում, վերջինս ստեղծվածի կառուցող: Անցյալի ուսումնասիրության հիման վրա ուսանողը պետք է պատմական հեռանկարի պատկերացում մշակի, վերջինս վերջինս հասարակական յերեմիայթերն նրա մտքում կապված լինեն անցյալի և ապագայի հետ: Սովորողները պետք է վարժվեն պատմական պրոցեսն ըմբռնել դիալեկտիկորեն՝ «վոչ թե վերջինս քաղաքացի միութուն, այլ իբրև հակադրությունների միասնականություն, կոնկրետ դարգացման, վերջինս կոմի մեջ յեղած փոխհարաբերությունների ընդհանրացման համակարգում, և վոչ թե մի կտոր աշխարհից վերցնելով, մի կտոր աշխարհից» (Լենին):

Դասընթացի ծրագիրն ընդգրկում է Յեմիայթերի գլխավոր յերկրների, Հ.Ա.Մ. -ի, Արեւելքի ժողովուրդների և խՍՀՄ-ի նորագույն պատմությունը: Կոնկրետ պատմական նյութի վրա ուսանողը պետք է ըմբռնի Մարքսի և Լենինի ուսմունքը դասակարգային պայքարի և հեղափոխության մասին, ձեռք չբերի պատմության Մարքսիստական-Լենինյան վերլուծության ունակություն, ըմբռնի պատմական պրոցեսի սրինաչափությունը: Դա նրան կողմի հասկանալու պրոբլեմները, Հոկտեմբերյան և համախառն հային պրոլետարական հեղափոխության գարգացման անխուսափելիության կոնկրետ պայմանները և դրանից բխող Համահոգության և կոմիստերնի պրակտիկան և խնդիրները:

(Քաղվածք ծրագրի բացատրականից) :

Ծրագիրը բաժանված է 10 առաջադրությունների և ունի յեկու հիմնական մաս, իմպերիալիզմի նախապատերազմյան դարաշրջանի մշակված և 6 առաջադրություններում, համաչափաբանի սրտախաղի և պրոլետարական հեղափոխությունից հետո զարգացումը : 3 առաջադրություններում և վերջապես ներածական մասը կապված է մի առաջադրություն :

Յուրաքանչյուր առաջադրության վերջում մասնանշվում է տրվող նյութի բանավոր և գրավոր ստուգման յենթակա մասերն ու սղորյուններ :

Գրականությունը մասնանշելիս տրված են մեծ մասամբ յեղած հայերեն աղբյուրներ, աչքի առաջ ունենալով, վոր սովորողների մեծ մասը, — ինչպես ցույց են տալիս ուղարկված հարցաթերթիկները, — լավ չի տիրապետում հուսաց լեզվին : Հոմերոսի գեղարվեստական գրականության հետ նշվում է նաև սովորողների աղբյուրներից անհրաժեշտ միմիումը :

Բ. ՆՊԱՏԱԿԸ ՅԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ .

Ինչ նպատակ է հետապնդում պատմությունը . ինչու յե մեկ հարկավոր իմանալ անցյալը : Միտք ունի՞ արդյոք զբաղվել այն խնդրով, թե ինչ է յեղել արանից 10, 100 կամ հազարամյակներ առաջ : Ահա այս բոլոր հարցերին պատասխանել և ու սրտասիրանում է յերկու միանգամայն տարբեր ուղղություն : Հոկեմերը ինչպես կյանքի բոլոր բնագավառներում, նույնպես և պատմությանն ասպարեիցում առաջ բերավ հիմնական բեկում, թույլ տալով մասաներին հետախույզել անցյալը գիտական միակ ճիշտ դեմքի ոգնությունը՝ մարքսիզմ-լենինիզմի վերջով և հիմնովին չրջել բուրժուազայի ստեղծած պատմագրության մեթոդային և ելությունը : Այս կապակցությամբ դատարարգայիկ պայքարի պատմությունը, իբրև դատավանդվող առարկա, Հոկեմերի ծնունդ է :

Մարքսի միշտ այնպես չեն ապրել ու դործել, ինչպես այժմ : Ամեն ինչ զարգացել է ու փոխվել . հողաբնի վրա կյանքն իր արդի փիճակին հասել է անընդհատ փոփոխությունների ու պայքարի բովով հաղթարձակների մի ահալին թվի ընթացքում : Յե՛վ անցյալի ուսումնասիրությունը մեկ անհրաժեշտ է հենց նրա համար, վոր հասկանանք ներկան, հասկանանք այն, ինչ վոր կա-

տարվում է մեր չքնադատում, ինչին մենք մասնակից ենք ու դործակից :

«Իսկ ով նախատեսում է ապագան, նա տիրապետում է ապագայի վրա, վորովհետև նախատեսելով ապագան, մենք կարող ենք սրտորատուիկ նրա համար, ձեռք առնել մեր միջոցները, վորպես յի խոստովենք ապագա զժպարություններից և կարելի յեղածին չափ յափաղես սգոսկնք այն բարիքներից, վոր կբերի մեզ աղապագան : Գիտենալ, նշանակում է կարենալ կամ տիրապետել : Ընցյալի իմացումը մեզ տալիս է այսպիսով, իշխանություն ապագայի վրա» (Պարբերակ) :

Միլիոնավոր տարիներ մեղանից առաջ մեր մոլորակը ներկայացնում էր մի ահալին հրահեղուկ դունդ՝ չրջադառնում մատխուդով և դոյրելով, վորեն կյանքի նշույլ չկար և չեք կարող լինել : Սակայն դոյրվեցին անհիշելի հաղթարձակներ, միլիոն տարիներ և ահա յերեկրագնդի կայունացող մակերեփույթի վրա տրեքն կյանք սարմատվողից, յերկրի հակայական մասեր ծածկվեցին հարուստ բուսականությունով, անանցանելի անոտունելով և ստացան բազմաթիվ, բազմատեսակ կենդանիներ, վորոնց փոփոխված սերունդներն են հանդիսանում այժմյան կենդանին, այժմյան բույսերը :

Բուսական և կենդանական աշխարհի մնացորդների, բրածոների ուսումնասիրությունը մի կողմից, յերկրաբանությունը, պատմությունը, հնաբանությունը մյուս կողմից, հենված դատականորեն ապացուցված և յերկրի շերտերից դուրս բերված բազմաթիվ փաստերի վրա, հիմնովին խորակեցին այն միամիտ ու միտումնավոր հեքյաթը, թե աշխարհը ստեղծված է յոթ ուրում, մեկ առաված-արարչի կողմից, վորն ուսուցանում է աստվածաշունչը : Միտմանակ ջարդ ու փշուր արվեց այն փարպալետությունը, վորն առում է, թե աշխարհն անփոփոխ է, թե մարդկային հասարակությունը միշտ յեղել է և նշանակում է միշտ էլ կլինի այնպես, ինչպես վոր և այժմ . մի տեսակետ, մի ուսմունք, վոր ձեռնառն յե յեղել նրանց, վորոնք վաչելում էլին բոլոր բարիքները նախկին հասարակության մեջ, վոր պաշտպանվել ու քարոզվել և միայն բոլոր շահադրժույների կողմից և հենց նրանց ջահերի համար էլ ստեղծված է :

Դիտելով այն, ինչ տեղի ունի այժմ, կամ համեմատորար վոր հետ ունցյալում, մենք տեսնում ենք, վոր պատմական դարդադրան աղ բոլոր յերեկույթների միջև գոյություն ունի կապ և սրինաչափություն, վոր պատմական շարժումը կատարվում է

Հասարակական վերոջ դատակարգի ձևերով, վեր իր տրամադրու-
թյան տակ ունի վերոջ տեսակի միջոցներ, արտադրութեան վո-
րոջ յեղանակ: Յերբ ամբողջ արդյունաբերութեանը դյուրացի-
ներն ձևերն են, արտադրութեան մեջ դործադրվում են բացա-
ռապէս ձևերն աշխատանք, վոջ միայն հասցն ու վուչն են ստացվում
դյուրից, ուր ամեն մեկն աշխատում են իր հողաբաժնում, այլև
արդյունաբերական ածխոյն ապրանքները՝ վտանամանք, հա-
ղուտեղները պատրաստվում են նույնպէս առանձին-առանձին աշ-
խատող բանվորների և արհեստավորների ձևերով: Այս ժամանակ-
ների հոգատեք ազնվականութեան դեմ ուղղված բոլոր տեսակի
դյուրացիական հեղափոխութեանները, կատարված իրենց միջա-
կը թեթեւեղներու նպատակով, վերջանում են ին պարտութեամբ
և նրանց ուղեկցում են ին դաժան պատիժներ: Վերոյնիստե դյուրաց-
ցիական արտադրութեանը դանդում են ցած աստիճանի վրա,
դյուրացիները ցրված են ին, մի ամբողջութեան չեն կապում,
աշխատում են ին անջատ-անջատ, այս պայմաններում նրանց միա-
բանութեան ստեղծվել և դիտակցութեան իր դատակարգային
չափերը բժշկական աստիճանի հասնել չեն կարող: Ընդհանրապէս,
նրանք իրենց տերերի կողմից ողորդվում են ին միմյանց դեմ:
Ահա թե ինչու նրանք իշխանութեան տեր դատնալ չկարողացան:

Մեքենայի մուտքը արտադրութեան մեջ հիմնովին փոխեց
պատկերը: Նա կործանեց դյուրական անշարժութեանը, խփեց
առանձին մենատնտեսատերերին և արհեստավորներին ու դրկելով
նրանց իրենց հողից ու արտադրութեան միջոցներից, հազարներով
համախմբեց մեկ հարկի տակ, իրեն վարձու աշխատավորների
մի վիթխարի բանակ և ստեղծեց արդի պրոլետարիան: Այսպի-
սով, տնտեսական կովի միջոցներով, նյութական կյանքի հա-
թախման համար տարվող պայքարի նոր զենքերով, փոխվեց հին
հասարակարգը, փոխվեց նրա արտադրական պրոցեսը և այդ պրո-
ցեսում դրադված հասարակական տարրեր խմբակցութեաններ
տարրեր դիրքերի հասան և տարրեր դասակարգելի բաժանվեցին:

Արտադրողական ուժերն իրենց դարգացման հայանի աստի-
ճանի վրա հակադրվեցին արտադրութեան հին յեղանակին, վորոնք
այլևս հետագա դարգացումն անհնարին են ին դարձրել և այդ բաղ-
խումբ վերջացավ հին հասարակարգի կործանումով ու բուրժուա-
զիայի հաղթանակով և պատմութեան բնմը յերան նոր դատակար-
գեր—բուրժուազիան և պրոլետարիատը: Արտադրական նոր ուժերի
հետ արտադրութեան գլուխն անցած բուրժուազիան խորտակեց
և ջարդ ու փշուր արավ համբարական կյանքի վողջ հետամնա-

ցութեանն ու «կուսութեանը» և ամեն ինչի աեղ միայն և «միայն
մերկ շահ» դրեց:

«Մարայն մեր ժամանակը—բուրժուազիայի շրջանը, նրանով
և նշանակալ, վոր դատակարգերի հակադրութեաններն պարզ
ձև և սովել: Ամբողջ հասարակութեանը բաժանված են յերկու մեծ
թշնամի բանակների, յերկու մեծ, ուղղակի դեմ առ դեմ կանգ-
նած, դատակարգերի—բուրժուազիայի և պրոլետարիատի» (Կ.
Մարքս, Ֆ. Ենգելս, «Կոմ. մանիֆեստ»): Այսպիսով, պատմու-
թեանը շարժվում և իրայն դատակարգերի կովի միջոցով:

«Բոլոր միևն այժմյան հասարակութեաններն պատմութեանը
դատակարգային պայքարի պատմութեանն են: Ազատն ու ստրուկը,
պատրիկն ու պլեբեյը, բարոնն ու ճորտը, համբարն ու քյարգյա-
րը, ճնշողն ու ճնշվածը միշտ և իրար հակառակ են յեղել, ան-
բնդհատ պայքար են մղել իրար դեմ—մերթ դադունի, մերթ ալըն-
հայտ մի պայքար, վոր կամ ամբողջ հասարակութեան վերանորո-
գումով և վերջացել, կամ պայքարող դատակարգերի կործանու-
մով» (Կ. Մարքս, Ֆ. Ենգելս, «Կոմ. մանիֆեստ»):

Բուրժուազիան կործանելով հին աշխարհը, միաժամանակ
սրեց դատակարգային պայքարը և կոեց այն զենքերը, վորով նրա
խոկ ձևերով ստեղծված պրոլետարիատն ուղղում և կապիտալիզ-
մի դեմ, ի վերջո կործանում նրան:

Մարդու կոյիքն իր կարիքների բավարարման համար, նրա
դարգացման վողջ պատմական պրոցեսը կատարվում և բնութեան
մեջ: Բնութեանը մարդկային հասարակութեան դյուրութեան և գոր-
ծունեյութեան նախադրաման և հանգիստում: Յերկրադնդի
տարրեր վայրեր իրենց աշխարհագրական դիրքով ու բնական պայ-
մաններով ազդել են տարրեր յերկրների դարգացման վրա և այս
միջավայրում իր տնտեսութեանը կառուցելով մարդը բնութեան
ուժերի հանդեպ ունեցած պատիվ դիմադրութեանից աստիճանա-
բար անցել և ախիվ դիմադրութեան, բնութեան ուժերի հաղթա-
հարձան խնդրին՝ նրանց իր կարիքներին ծառայեցնելու նպատա-
կով: Այս կոյիքն այնքան ավելի ուժեղ և լինում, վորքան նա կա-
տարվում և ավելի կազմակերպված, արտադրական ուժերի դար-
գացման ավելի բարձր աստիճանով: «Փոխելով բնութեանը, մար-
դը փոխում և իր սեփական բնութեանը»— Մարքս:

«Բնութեան իշխանութեանը մարդու վրա անասման չե: Բնու-
թեան հետ մարդը կարող և հաշիվ տեսնել և տնտեսութեան հիմքը
բնութեանն են: Բնութեանը միայն նյութ և՛ այդ տնտեսութեան

համար: Տնտեսության հիմքը մարդկային աշխատանքն է, վարքան ուղ աշխատանքը կատարել է, վարքան ավելի հաստատակամ է և և ճարտար, այնքան քիչ է մարդը կախված բնությունից» (Պակրոմակի—«Ուրվագիծ ուսուցչականության»):

Բողաբերելով պատմության դասակարգային էությունը, պատմությունը դուրս բերելով իրեն անհատները խելքի ու հերոսություն զորք, իրեն հարստություն և իշխանություն ունեցող մարդկանց խելքի դուրք, բուրժուական դրանով փորձում է քուղաբերել կապիտալիզմի ալյանդակ դեմքը և շահագործող բնույթն ու միտքն ու մասնաների դասակարգային գիտակցությունը:

Սակայն պատմության յուրաքանչյուր դարի խփում է հոգուտ բանվոր դասակարգի վերջնական հաղթանակի:

Մեր դարընթացի առանցքը կազմում է հենց կապիտալիզմի վիթման և պրոլետարիատի ազատագրման պայքարի պատմությունը՝ նրա զարգացման բարձր փուլի վրա—խմբերիալիզմի չրջանում, նրա արտահայտությունը տարբեր յերկրներում և նրա կործանումն աշխարհի մեկ վեցերորդ մասում, նախկին կայսերական Ռուսաստանում:

Սակայն նախքան խմբերիալիզմին անցնելը, փորձենք բնագահներ դնելով տալ պատմական զարգացման բնթացքը, հասարակական ձևերի զարգացումը և նրանց անընդհատ փոփոխությունները մինչև արդյունաբերական կապիտալիզմի՝ ֆինանսականի—խմբերիալիզմի վերածվելը:

Այս առաջադրությունն այդ իսկ պատճառով տրվում է իբրև ներածություն:

Գրականության պարտադիր ցուցակ չի մատնանշվում. ցանկացողների համար հանձնարարվում է կարդալ՝

1. Կուլներ—Հատարական ձևերի զարգացումը (հայերեն):
2. Տյուլենեկ—Աշխատանքի պատմություն (հայերեն):
3. Կոմունիստական Մանիֆեստ գրելու առաջին, յերկրորդ:
4. О. Трахтеберг—«краткий курс по истории до-аграрно-индустриальных формаций»
5. Կ. Ղազարյան—Քրիստոմատիա (Արևմտ. Յեփրոպայի գտն. պայքարի պատմություն 19—20-րդ դարեր, պրակ՝ Ա.):
6. Фридрих-История зап. Европы изм. 3-го. т. I. лекции 1. 2. 4. 5. и 6.
7. К. Маркс—Капитал. т. I. гл. 24 (о первоначальном накоплении—պատրաստվածների հմր)

ՖԵՆՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԳԱՅՔԱՅՈՒՄՆ ՈՒ ԿԱՓԵՏԱԿԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԿՈՒՏԱԳՄԱՆ ՆԱԽՆԱԿՆ

Ամեն փոք, ում ձևանարկում է Արևմտյան Յեփրոպայի նորագույն չրջանի հեղափոխական շարժումների պատմության ուսումնասիրությունը, այսինքն՝ արդյունաբերական կապիտալիզմի և իմպերիալիզմի եղբայրները, անխուսափելիորեն իր առաջ հարց պիտի դնի, թե ի՞նչ ձանադարձ էր, փոք անցել են յեփրոպական ժողովուրդները, մինչ այն, յերբ նրանք թեմակիսցին արդյունաբերական կապիտալիզմի փուլը և հասան խմբերիալիզմի:

ԱՐԵՎՄՏԱՆ-ՅԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՖԵՆՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՆԱԽՆԱԿՆ

Մեր դարադլիսի սկզբում, այսինքն՝ մոտավորապես յերկու հարյուր տարի առաջ, արդի Յեփրոպայի փոք հարափ-արևմտյան և արևմտյան մասը մասնում էր հոմեյական հակառակ կայսրություն կազմի մեջ: Անընդհատ պատերազմների հետեփանքով Հոմմը կարգապալ հարստակցել բազմաթիվ ժողովուրդներ, փոք տարածված էլին Միջերկրականի ամպանում և միափորել նրանց կենտրոնացած պետություն մեջ:

Իսկյ տիրոջներն անխնայողորար շահագործում էլին նախ-ված չրջանները, դուրս էլին քաշում նրանց բոլոր նյութերը և հյուծում անտեսությունները: Հոմմը փոխադրվեց մի հակառակ պարտադրի: Նրա հզորությունը հեղում էր մեծ թիվ կազմող ստրուկների վրա:

Ռազմական բազմաթիվ ձևանարկությունների հետեփանքով, փոք մի շարք դարերի լիթացքում վարում էր այս կայսրություններ, ստրուկները բոլոր կողմերից հոսում էլին հոմեյական կայսրության տահմաններ:

Սա մի իսկական ստրկատիրական կայսրություն էր: Ստրուկները հանդիսանում էլին Հոմմի կայսրության գլխավոր աղբյուրը:

Սակայն ստրկական աշխատանքը չէր կարող հանդիսանալ կարան հեղափոխ յերկրի տնտեսության յերկարատե զարգացման:

Գյուղատնտեսության և արդյունաբերության տեխնիկական զարգացումը հոմեյական չրջաններում գտնվում էր համարյա քարացած վիճակում, փորովհետև ստրկական աշխատանքի չրջանակում չէր և չէր կարող լինել արտադրական ուժերի զարգացման բարենպաստ հոգ:

Հենց այս պատճառով էլ յերբ պատերազմական անհաջողությունների հետեփանքով դադարեց ստրուկների ներհոսանքը,

յերկրի ներսում նախապես հասունացած տնտեսական կրթիչին եւ ավելի սաստկացաւ ու սրվեց:

Դրությունը բարդանում էր նրանով, վոր հյուսիսից հոռմե-
յական կայսրութեան վրա չարժւում էին գերմանական բազմա-
թիւ ու կոպունակ ցեղեր:

Հոռմը չկարողացաւ դիմանալ գերմանական ցեղերի բուռն
զրոհին եւ վերջիններս աստիճանաբար կործանեցին միացյալ հոռ-
մեյական կայսրութեանը:

Բորբ այլ պայմանները նախապատրաստեցին կայսրութեան
քաղաքական բաժանութիւնը: Բաժանումը ձեռնարկվեց 395 թ.,
յերբ հոռմեյական միացյալ կայսրութիւնը բաժանվեց յերկու
մասի—Արեւմտյան, վորի մայրաքաղաքը Հոռմը մնաց եւ Արեւելեան
կամ Բյուզանդական (մայրաքաղաքը Բյուզանդիոն կամ Կոստանդ-
նուպոլիսը), վորը դեռ ելի մի քանի դար պահպանում էր իր վոչ
վորք քաղաքական ու տնտեսական հզորութիւնը:

Ինչ վերաբերում է Արեւմտյան Հոռմին, նա շարունակում էր
քայքայվել թե դրսից, թե ներսից:

Գերմանացիներն Արեւմտյան հոռմեյական կայսրութիւնը
միանգամից չկործանեցին:

Մի քանի դար շարունակ նրանք պայքար էին մղում նրա դեմ:
Մեկը մյուսի յետեւից գերմանացիների ձեռքն անցան հոռմեյական
ծալրապալատները եւ սրա հետ միասին, իրենք գերմանական ցե-
ղերը շատ բան յուրացրին հոռմեյական կուլտուրայից:

Մոտավորապես 5-րդ դարի սկզբին հոռմեյական կայսրու-
թիւնն իսպառ կործանվեց: Նրա ավերակների վրա սկսեց կառուց-
վել նոր կյանք, ձեռնարկվեց հասարակական մի տնտեսակարգ,
վորը հայտնի յե ֆեոդալիզմ տնտեսով:

Այս հասարակարգը միայն 8-9 դարերում էր, վոր վերջնա-
կանապես ձեռնկրպակեց:

Արեւմտա-բալթիկական ֆեոդալիզմը յերկու կուլտուրաների
փոխազդեցութեան հետեանքը հանդիսացաւ—հոռմեյական եւ
գերմանական:

Հասարակական դարգացման տեսակետից, հոռմեյական կայս-
րութեան անկումը պիտի համարել նշանակալի չափով հետ քայլ,
քանի վոր այդ անցումը հասցրեց Եւրոպական կայսրի տնե-
ման եւ ավելի փառ տնտեսութեան, վորն իր տիպով մոտենում
էր բնատնտեսութեանը:

Իսկ գերմանացիների հին կենցաղի նկատմամբ այդ հանդի-

ւանում էր՝ դարգացման ավելի բարձր աստիճանի անցնել, ավելի
աշխուժացած ապրանքաշրջանառութեամբ, վոր կործանում էր
հին տնտեսակարգը:

Գերմանացիների հին տնտեսակարգի վերակազմութեան ամե-
նակական փաստը կայանում էր նրանում, վոր վոչնչացվեցին
նախկին համայնական կարգերն ու փոխվեցին հողի մասնավոր սե-
փականութեան:

Այս սրացեալ նշանակում էր վոչ այլ ինչ, քան նոր հասարա-
կական դասակարգերի յերեւման դալ: Այս փաստի մեջ եւ ֆեոդա-
լական եպոխտի գլխավոր նշանակութեանը:

Վորոնք են ֆեոդալական հասարակութեան տնտեսական եւ
քաղաքական կարգերի բնորոշ գծերը:

ԱՐԵՎՄՏԱ-ՅԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՐԳԸ.

Այս եպոխտում գլխավոր դասակարգերը—հողատերերը կամ
ինչպես այն ժամանակ էին կոչում «ֆեոդալները» եւ դյուզացի-
ներն էին: Այն ժամանակի համար արտադրութեան հիմնական մի-
ջոցը հողն էր, վոր գտնվում էր հողատերերի ձեռքին, վորոնք
սպառնում այդ հողերից, շահագործում էին դյուզացիներին:

Հողային հարստութեան մեծադույն մասը կենտրոնացած էր
թագավորների եւ նրանց արքայականների ձեռքում: Դրանք ցեղերի
առաջնորդների եւ նրանց զինակիցների սերունդներից էին:

Պատերազմը թագավորին ու նրա մտերիմներին բերում էր
անչափ մեծ հողային հարստութեան, վորովհետեւ պարտվածները
հողը շատ հաճախ հայտարարվում էր թագավորի եւ նրա մոտիկ
բարեկամ զինվորականների սեփականութեանը:

Միաժամանակ կործանվում էր հողի հին համայնատիրու-
թիւնը, ըստ վորում աշատեղ էլ գլխավոր տեղը բռնում էր հողի
բունի կերպով խելը, վոր կատարվում էր զինվորական տեսակետից
ուժեղ ֆեոդալի կողմից: Այսպիսով, բնութեան եւ կոդապուտի
ճանապարհով ստեղծվեց խոշոր հողատիրութիւնը:

Այնուամենայնիւ, այն ժամանակներում դժվար էր վարել
կենտրոնացած ավատական խոշոր տնտեսութեան: Սրան ամենից
առաջ խանգարում էր ցածր դյուզատնտեսական տեխնիկան: Տըն-
տեսական տեսակետից էլ այդ անմիտ կլինէր, վորովհետեւ դյու-
զատնտեսական միջերեւերի այն մեծ քանակութիւնը, վոր կտուց-
վեր դրանից, միեւնոյն եւ վոչ մի տեղ չէին կարող սպասել բնակ-
չութեան մեծ մասն ինքը դրադվում էր հողագործութեամբ եւ հաց
գնելու պեսը չունէր:

Ահա այս պայմաններում եր, վոր ստեղծվեց հոգի բաժանման պայմանական տիրութեան պրակտիկան:

Թաղավորները բաժանում էին հոգի իրենց մոտիվներին՝ պայմանական տիրութեան համար: Ռուսաւորում այդ կարգը կոչվում էր «նախորդութեան» (Пожалование), իսկ պայմանական տիրութեան հանձնարմ հոգի՝ «նախորդութեան հոգի»: Արևմտյան Շեկրոպայում հոգի պայմանական տիրութեան հանձնարմ կոչվում էր «բենեֆիցիա», վոր հայերեն նշանակում է «բարեկարգութեան»:

Հոգի տրվում էր գնորդական ծառայութեան և մի քանի այլ «բարիք» և «պիտի» պարտականութեաններ կատարելու պայմանով:

Յեզրենում թաղավորն իրավունք ուներ Ֆեոդալից խելյու աշն հոգի, վոր արված էր պայմանական տիրութեան, յեթե նա չէր կատարել գնորդական ծառայութեան և այլ պարտավորութեաններ պայմանը, սակայն ժամանակի ընթացքում հոգի տիրակալութեանն ավելի կաշտեցաւ և Ֆեոդալը դարձաւ հոգի խելական սեփականատեր, վոր իրավունք ուներ տիրելու աշն ցմահ, հանձնել աշն ժառանգներին, նույնիսկ ծախել:

Սովորաբար Ֆեոդալներն ստանալով պայմանական տիրութեան համար հոգ, նույն պայմաններով իրենց հերթին աշն նվիրում էին ավելի թույլ ու վոչ հարուստ հոգատերերի:

Յեզրենում այլ ձեռքեկոք հանձնարմ կրկնվում էր մի քանի անգամ և վերջին հաշիւով կազմվեց մի յուրատեսակ Ֆեոդալական ստեղծութիւն, վորի աստիճանների վրա տեղավորվեցին գանադան հարստութեան և գանադան հղբութեան տեր Ֆեոդալներ:

Այլ որինակ սանդուխտն անվանում են Ֆեոդալական յերարթիւն: Արևմտյան Շեկրոպայում այլ յերարթիւնն սովորաբար հաշվում են հինգ — 1) Թաղավորներ, 2) իշխաններ, հերցոգներ և դրաֆներ, 3) իշխանապետներ և վիկոնտներ, 4) բարոններ և 5) սինյորներ: Սանդուխտի բարձր աստիճանին կանգնած Ֆեոդալները համարվում էին «սինյորներ», իսկ նրանցից ցածր կանգնածներն ու կախում ունեցողները՝ «վասալներ»:

Գյուղացիութեան դրութեան մեջ եւս չկար միաձեւութեան: Պատահում էին ազատ գյուղացիներ, վոր ունեյին իրենց հոգատերերը, բայց նրանց մեծ մասը կամ սահմանափակված էր իր աշխատութեան մեջ կամ բոլորովին հորատացած էր:

Գյուղացիութեան դրութեանը շատ ծանր էր: Նրանք չէին

կամ ելին ունեն տեսելի պարտականութեաններով ու գրկանքներով:

Ամենից առաջ նրանք վճարում էին հոգատերովը բեյզաս, այսինքն՝ հանձնում էին իրենց հալելիքով մթերքի վորոշ մասը, բերքի վորոշ բաժինը, ընտանի անասունների և թռչունների աճումից վորոշ քանակ և այլն:

Գյուղացիները կրում էին կոտը, աշինքն՝ հոգատերովն էլին առիւ իրենց հալելիքով աշխատանքի մի մասը: Նրանք պարտավոր էին ամսվա կամ չորսթիվա վորոշ որեւ աշխատել կալվածատիրոջ համար:

Բացի վերահիշյալը գոյութեան ունեյին ուրիշ բազմատեսակ հարկեր ու պարտավորութեաններ, վոր ստանում էին գյուղացիները և ուրիշ շատ արտոնութեաններ, վոր ունեյին հոգատերերը:

Պորձը վատթարանում էր նաև նրանով, վոր գյուղատնտեսական տեխնիկան չախաղացեց ցածր էր: Նույնիսկ ամենալավ ապրիներին, հացը հաղիվ բախարարում էր ամբողջ տարվա համար: Նվազ բերքը զուգորդվելով պաշարի բացակայութեանը, բերում էր խոշոր արհաւիրք—սով:

Ֆեոդալական եպիսոպոսի ազդարային կարգերի յուրահատկութեանը կայանում էր վոչ միայն հոգատերերի և գյուղացիութեան դասակարգային չփոխադարձութեան, այլև ազդարային, կալվածքային կադմի մեջ: Վերջինս սովորաբար կոչվում է «կալվածքային» կամ «մենորալ» (անգլերեն «մենոր» բառից, վոր նշանակում է կալվածք): Կալվածքային անտեսութեանը խոշոր հոգատիրութեան և մանր գյուղատնտեսութեան մշակույթի միացումն է, վորի մեջ գերիշխողը անտեսութեան փակութեան ու բնականութեան ընույթն է:

Արևմտյան Շեկրոպայում հոգատերերը Ֆեոդալիզմի ամենադարձացած չրջանում (10—11-րդ դար), հալվաղեղ անգամ էր, վոր վարում էին իրենց հոգի մեկ քառորդից ավելին: Սովորաբար հոգի հանձնում էին գյուղացիներին և վերցնում վորոշ կոտ:

Փոխանակութեան թույլ դարձացումը հացընց աշն վիճակին, վոր գյուղատնտեսա մթերքներ համարյա չեկա չեյին հանվում: Այն ամենը, ինչ հոգատերն ստանում էր գյուղացիներից, գլխավորապես սպառվում էր իր ազարակում: Այս մտքով ել ասվում է, վոր գերակշռում էր բնատնտեսութեանը: Իսկ փակութեանն արտահայտվում էր վոչ միայն նրանով, վոր յուրաքանչյուր արնտեսութեան ինքն իրեն էր կերակրում, այլ նրանով, վոր արդյու—

Նորերաժան շինվածքների նշանակալի մասը, վոր հայտնի է յին Ֆեոդարական եպիսկոպին, նույնպէս շինվում է յին կարվածքի ներսում—թափառող աղաւ արհեստավորները կամ ճորտ արհեստավորները կողմից:

ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ՖԵՈԴԱՐԱԿԱՆ ԵՊԻՍԿՈՒՄ.

Այնուամենայնիւ միանգամայն սխալ էլլինք Ֆեոդալիզմի և պոխան պատկերացնել բնատնտեսութեան լլիւ տիրակալութեան և վորեւ վտանակութեան բացարձակ բացակայութեան:

Ֆեոդալական եպիսկոպոսութեան ունեւին քաղաքներ, վորոնք սաղմ հանդիսացան արդյունաբերական արտադրութեան և փոխանակութեան: Կարելի չէ տարբերել Ֆեոդալական եպիսկոպիական տիրակալութեան քաղաքներ, վորոնք վարում էին միջագոյն մեծ առևտուր և սովորաբար գտնվում էին նախկին կելի մեծ գետերի կամ ծովերի ափին և փոքրիկ, չբնակային նշանակութեան ունեցող քաղաքներ, թույլ դարգացած առևտրով, վոր հանդիսանում էին գլխավորապէս արհեստային արտադրութեան կենտրոններ:

Խոշոր քաղաքները դրամական շրջանառութեան կենտրոններ էին: Այստեղից փողերն անցնում էին նաև փոքրիկ շրջանային քաղաքներն ու կարվածատիրական աղաւրակները:

Դրամները մուտքը կարվածատիրոջ տնտեսութեան գործառնութեան մեջ, վերջինիս դրդեց բնահայրն ու այլ պարտականութեանները վերածել դրամականի, իսկ այս հանգամանքն իր հերթին հարկադրեց պաշտպաններին հնազանդութեաններ վորոնք հաջորդապէս և փող ձարելու, վոր վճարի հարկերն ու բազմապիսի տուրքերը:

Բայրութին այլ դեր էին խաղում մանր շրջանային քաղաքները: Նրանք հանդիսանում էին կալաններ, ուր կարելի չէր հաց վաճառել, քանի վոր այդ քաղաքներում կենտրոնացած էր արհեստավորական «խտարն» բնակչութեանը: Մանր քաղաքները դոյզանտնտեսական միջերկրների վաճառման շուկաներ էին: Տըվյալ դեպքում այդ քաղաքների դերն ափելի մեծ էր լինում, յոր նրանք շատ թե քիչ խիտ էին ու իրար մոտ: Ամեկ քաղաքային կյանքի գարգացում ապրող յեկրներում, որինսկ' Անգլիայում, Յորանիայում և Գերմանիայում, ուր Ֆեոդալական եպիսկոպոսութեան քաղաքներն իրար մոտ էին դեռեղված՝ բնոյժներ մի քանի տասնյակ կիրովնոր, բնատնտեսութեան քայքայումը դնաց արագընթաց քայլերով: Այն տեղերում, ուր քաղաքներ քիչ կային, ինչ-

պէս՝ Ռուսաստանում, բնատնտեսութեան ափելի յեկրապ տեղից:

Մենք արդէն ասացինք, վոր քաղաքներն արհեստային արտադրութեան կենտրոններ էին:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին են այդ ձեւի արդյունաբերական արտադրութեան բնորոշ գծերը:

Ինչպէս ցույց է տալիս ինքը «արհեստ» բառը (առաջ ասում է յին ձեռնարհեստ), այստեղ աշխատանքը կատարվում է բացառապէս ձեռքով, առանց մեքենայի կիրառման: Աշխատանքի տեղանիկական պայմաններն աչքի յեն ընկնում մեծ հետամնացութեամբ: Աշխատանքի միջոցները կատարելագործվում էր վերին աստիճանի դանդաղ և սերնդե-սերունդ արհեստավորներն ոգարվում են նույն, սովորաբար շատ պարզ գործիքներով:

Սակայն դրա փոխարեն բարձրանում ու հակադրական կատարելագործման են հասնում առանձին վարպետների ձարպկութեանը ու արվեստը: Սովորաբար վարպետներն աշխատում են, ոգարվելով յենթավարպետների և աշակերտների աշխատանքից, սակայն չնայած դրան, արհեստանոցի ներսում մենք հագվողեպ ենք հանդիպում շատ թե քիչ լայն դարգացած աշխատանքի բաժանման:

Բարդ չեն նաև առանձին արհեստային սոցիալականութեանները մեջ յեղած աշխատանքի բաժանումները—վորոշ արհեստավորներ պատրաստում են մանվածք, մի այլ խումբ գործվածք, մի յերբորդ խումբ հենքում է մահուղ և այլն: Այսպէս են արհեստի տեխնիկական պայմանները:

Արհեստավորի տնտեսական դրութեանը բնորոշ է նրանով, վոր նա իր գործադրած արտադրական միջոցների տերն է: Հաճախ նրան է պատկանում նաև նյութը, թեև յերբեմն աշխատանքը կատարվում է նաև պատվիրողի նյութի վրա:

Շատ բնորոշ է, վոր արհեստավորն ինքնուրույն, առանց մի վորեւ միջնորդի մատնակցութեան, հասցնում է իր պատրաստածներն սպառողին:

Հետաքրքրական է հիշատակել վարպետի, յենթավարպետի ու աշակերտի յուրատեսակ փոխհարաբերութեանները: Այս նման չէր գործարանատիրոջ դեպի բանվորներն ունեցած վերաբերմունքին: Ամենագլխավորն այն էր, վոր աշակերտները, յենթավարպետներն ու վարպետները սովորաբար գտնվում էին նույն կենցաղային պայմաններում: Աշխատում էին մեկ շենքում, հաճախ սպրում էին նույն տան մեջ, ուտում էին մեկ ամսեկց,

միասին մասնակցում էլին տնտեսական խնդիրներին և միասին ել աշխատանքի անցնում:

Այսօրապես աշակերտներն աշխատում էլին միայն սննդի և բնակարանի համար, աշխատավարձ չէին ստանում, իսկ յերբմի ուսման վարձ էլին վճարում: Յենթավարպետները, բայց անդից ու բնակարանից, ստանում էլին հասի փոքրիկ աշխատավարձ:

Յուրաքանչյուր աշակերտ հիմքեր ունի մասնակցում, վոր ժամանակի ընթացքում կշատնա յենթավարպետ, իսկ վերջում էլ ինքնաւորուն վարպետ: Այն ժամանակներում տարածված սեփականութունը յենթավարպետներ և վարպետների աղջիկների միջև թեթեւացնում էր այդ անցումը և ալելի ևս ոժանդակում այն բանին, վոր արհեստավորական միջավայրում վերանա տնտեսական հակասությունների արությունը, ուրեմն և դասակարգային պայքարը:

ՖԵՆՈԴԱԼԱԿԱՆ ԵՊՈՒԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ:

Այժմ անցնենք Ֆեոդալական եպոխայի բաղադրական կազմի հարցին: Հասարակության դասակարգայնության անցնելը բերեց շատ կարեւոր հետեւանքներ:

Վերեւում մենք տեսանք, թե ինչ ծանր դրության մեջ էր Ֆեոդալական գյուղացիությունը:

Այնուամենայնիւ սխալ կլինէր մտածել, թե գյուղացիությունն անտրտունջ կերպով տանում էր այն բոլոր զրկանքները, վոր ծնունդ էլին Ֆեոդալական տնտեսակարգի: Հուսահատության համեմունք, նրանք վոչ հաղվաղեալ անգամներ ձգտում էլին դէն չարտել իրենցից տերերի ծանր լուծը:

Այստեղ և այնտեղ բռնկում էլին գյուղացիական տարերային ապստամբություններ: Բայց գյուղացիները կազմակերպված չէին, չէին կարող ծրագրված պայքար մղել, չունէին զենք:

Այս պատճառով էլ Ֆեոդալներին դժվար չէր ճնշել ամեն մի գյուղացիական ապստամբություն և այս նրանք կատարում էլին ամենայն դաժանությամբ:

Այսպիսով Ֆեոդալների տնտեսապես տիրող դասակարգը գեներուծում ամբարցրեց իր իշխանությունը: Վարպետի գյուղացիությանը հնազանդ պահեն, Ֆեոդալներն ստեղծեցին հարկադրանքի հաստիկ կազմակերպություն: Այսպես առաջացան պետական արքայատի առաջին սաղմերը: Ֆեոդալներն իրենց ձեռքում ունէին զինված ուժ, նրանք իրավունք վերապահեցին դատաւարանի յենթարկել իրենց հարստակ բնակչությունը, նրանք հարկ էլին հա-

վաքում, դրամ կտրում, մի խոսքով անում էլին այն ամենը, ինչ հետագայում ալելի ուրույն և բարդ ձևերով արվում էր կապիտալիստական պետության կողմից:

Յուրաքանչյուր Ֆեոդալ հանդիսանում էր ինչ վոր մի տեսակ թագավոր իր մարդի գյուղական բնակչության համար:

Ֆեոդալը, վորքան բարձր էր կանգնած Ֆեոդալական յերար-իւիայում, նույնքան էլ նա նմանում էր միահեծան թագավորի:

Խոշոր Ֆեոդալներն անկախության այդ բաժինն ստացան վոչ միայն թագավորների իշխանությունից հոժարակամ հրաժարվելու շնորհիւ: Այդ հնդի վրա ամենուրեք ծագում էլին խիստ կռիւներ, վոր վախարկվում էր կատարյալ պատերազմի:

Յերբմի ալելի խոշոր Ֆեոդալներին հաջողվում էր աղատվել թագավորից ունեցած բոլոր տեսակի կախումներից:

Որինակ՝ Պրանսիայում 10-11-րդ դարերում թագավորը համարյա ամբողջապես կորցրեց իր իշխանությունը հոգուտ մի քանի աղղեցիկ դրաֆներին: Ուրիշ դեպքերում թագավորները թեեւ պահում էլին իրենց նշանակությունը, բայց հարկադրված էլին իրենց Ֆեոդալներին տալ զանազան յրախիքներ, վոր ապահովում էլին թագավորական վասալների բոլոր տեսակի Ֆեոդալական իրավունքները:

Ֆեոդալների պայքարը թագավորների դեմ բարդացավ նոր խոր հակասություններով, վոր հանդես յեկան Ֆեոդալների տարբեր խմբավորումների մեջ: Ֆեոդալների ստորին խավերը, սակավահող և գյուղական աշխատավոր ձեռքերի կարիք զգացողները հեշտությամբ անցնում էլին թագավորների կողմը, այն հուսով, վոր մեծ Ֆեոդալներից հող կխլեն:

Հետագայում այդ դասակարգային պայքարում շատ դործոն մասնակցություն ունեցավ մի այլ ուժ ևս — առևտրական կապիտալը, բայց պայքարի այդ փուլի մասին մենք կխոսենք պատշաճ տեղում, իսկ այժմ կանգ առնենք Ֆեոդալական եպոխայի յեկեղեցու դրության բնութագրման վրա:

ՖԵՆՈԴԱԼԱԿԱՆ ԵՊՈՒԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ:

Պատակաւորաբար պետական իշխանության դասակարգային պայքար յեկեղեցին:

Քարի սրված պայմաններում, շատ մեծ նշանակություն ձեռք բե-

ցկեղեցին ինքը խոշորագույն հողատերն էր: Իրենց հողային հարստությամբ նրա հետ կարող էլին համեմատվել միայն թագավորներն ու կայսրերը:

գամներին նախախորտակումների, հրդեհների, կողոպուտի և այլ դեպքերում: Ի վերջո գիլդիները նշանավոր դեր խաղացին նաև քաղաքների քաղաքական կյանքում: Այս սկսվեց նրանով, վոր գիլդիներն իրենց անդամներից հարկը հավաքեցին ֆեոդալների ագտին:

Ինչ վերաբերում է արհեստավորների կազմակերպություններին—ցեխերին, սրանք էլ շատ կողմերով նման էին վաճառականական գիլդիներին: Ցեխերի գլխավոր խնդիրն եր առանձին արհեստավորներին միջև վերացնել մրցությունը և ստեղծել տրվյալ ցեխի համար բացառիկ տիրապետություն քաղաքային շուկայում: Այս նպատակով ցեխային կազմակերպությունները մշակել էին բաղմամբիվ կանոններ (այսպես կոչված՝ «ցեխային կանոնադրություններ»), վորոնցում մանրակրկիտ կերպով կարգավորվում էին արտադրության բոլոր փուլերը, արտադրանքի հատկություններն ու վորակը և սրանց սպառման պայմանները: Ներքանք գիլդիների հետ միասին մասնակցում էին քաղաքային ինքնավարության կազմակերպմանը և հանդիսանում էին արհեստավորների շահերի պաշտպանության ներկայացուցիչ այն ֆեոդալների դեմ, վորոնք վարում էին այս կամ այն քաղաքը: Ցեխերն ու գիլդիները միաժամանակ մասնակցում էին իրենց անդամների կրոնական կյանքին: Նրանք կազմակերպում էին կրոնական տոներ, ունեյին յեկեղեցիներ և այլն: Վերջին հաշվով ցեխերն ու գիլդիներն էին, վոր իրենց ձեռքում պահում էին ֆեոդալական քաղաքի վողջ հասարակական կյանքը:

Քաղաքների ծաղկումը ֆեոդալների համար շատ չահեկան եր, այս պատճառով էլ նրանք քաղաքներին տալիս էին ամեն տեսակի արտոնություններ, վորոնք կարողանան նպաստել քաղաքի առևտրական շրջանառության լայնացման: Պատահում եր, վոր քաղաքներին հաջողվում եր, վորոչ հարկ վճարելով, միանգամայն ազատվել ֆեոդալի միջամտությունից: Յերբեմն էլ ծաղում եր կատարյալ ղեկավար պաշար: Շատ հաճախ դործը վերջանում եր նրանով, վոր քաղաքն ստանում եր վորոչ քաղաքական անկախություն, հաղվադեպ եր լինում, վոր մի վորեւ քաղաք իրպառ ազատի ֆեոդալի ազդեցությունից և դառնա միանգամայն ինքնավար կենտրոն:

ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հասարակության պատմության հետագա զարգացման ընթացքում մեծ դեր խաղացին քաղաքները: Մենք արդեն տեսանք, վոր խոշոր առևտուրն առանձնապես զարգացավ այն քաղաքներում, վորոնք գտնվում էին ծովերի կամ նավարկելի գետերի ափերին, այսինքն՝ ուրիշ խոսքով աճած հաղորդակցության հարժար ճանապարհների վրա: Արևմտյան Յեվրոպայում միջազգային առևտրի ամենահին կենտրոնը Միջերկրականի ավազանն եր:

Այստեղ առևտուր եր կատարվում Մերձավոր արևելքի յերկրների և հյուսիս-իտալական հարուստ քաղաքների՝ Վենետիկի, Ջենովայի, Միլանի, Փլորենցիայի և այլոց (այսպես կոչված լեվանտական առևտուր) միջև: 0

Միջերկրական առևտրի զարգացմանը նշանավոր խթան հանդիսացան առևտրական և պատերազմական արշավախմբերը, վոր տեղի ունեցան 11-13-րդ դարերում:

«Խաչակրաց արշավանքների» լողունքն եր «տիրոջ շիրիմի» աղատումը (Յերուսաղեմում) «պիղծ» մահմեդական ժողովուրդներին ձեռքից: Խաչակրաց արշավանքների կազմակերպողներն էին հյուսիս-իտալական քաղաքների հարուստ վաճառականությունը, բոլոր ֆեոդալները և կաթոլիկ հոգևորականությունը, վորոնք ձգտում էին տիրել առևտրական ճանապարհներին, թալանել հարուստ յերկրները, հափշտակել նոր հողեր և կազմակերպել ֆեոդալական նոր իշխանություններ ու թագավորություններ:

Կաթոլիկ յեկեղեցին, բացի այդ, նկատի ունեւ ժողովուրդի կրոնական զգացմունքները բորբոքելով, ավելի ևս ամրացնել իր հեղինակությունը: Շարժմանը մասնակցում էին մեծ թվով մանր ֆեոդալներ, վորոց համար պատերազմը ձեռնտու արհեստ եր:

Շարժման մեջ էին քաշված նաև քայքայված գյուղացիությունը հոծ մասսաներն ու քաղաքային չքավորները, վորոնք հույս ունեյին հեռավոր յերկրներում աղատվել ֆեոդալական անտանելի շահագործումից ու տանջանքներից: Խաչակրաց պատերազմների եպոխայում իտալական քաղաքների առևտրական նշանակությունը խիստ բարձրացավ:

Իտալական վաճառականներն արագ հարստացան և իրենց ձեռքումն էին պահում վողջ առևտուրն Արևելքի հետ: Ըստ վորում Խաչակրաց արշավանքների նշանակությունը շտաճանավակվեց միայն Իտալիայով, այլ տարծվեց վողջ Արևմտյան Յեվրոպայի

վրա, նպաստելով առևտրի զարգացմանը, փողային շրջանառության ուժեղացմանը և բնատնտեսության քայքայմանը:

Այնուամենայնիվ խաչակրաց արշավանքները վերջին հաշիվով ավարտվեցին անհաջող. Թուրքերը վերջնականապես Ասիայից դուրս վռնեցին «խաչակիրներին»:

Այս իսկ պատճառով խաչակրաց վաճառականությունից խլվեցին արևելյան ամենակարեւոր շրջանները: Նման դրությունը նրա պատեց Միջերկրականի առևտրի անկմանն ու առևտրական նոր կենտրոնների աշխուժացմանը: Այսպես առևտրական գործարքներն սկսեցին զարգանալ հյուսիսային և Բալտիկ ծովերի ափերին: Այստեղ ելին գտնվում գերմանական հարուստ քաղաքները՝ Համբուրգը, Դանցիգը, Լյուբեկը և այլն: Սրանք վարում էին շատ լայն առևտուր և իրենց բաժանմունքներն ունեյին Լոնդոնում, Նովոգորոդում, և ուրիշ շատ քաղաքներում: Վերջիվերջո նրանք կաղմեցին առևտրական հզոր միություն, վոր իր ձեռքում եր պահում Հյուսիսային Ֆեմրոպայի վողջ առևտուրը: Այդ, այսպես կոչված՝ «մեծ գերմանական «Վանդան եր»»: Նրա կազմի մեջ ելին մտնում մոտավորապես 90 քաղաքներ:

Ժամանակի ընթացքում կապ ստեղծվեց նաև Ֆեմրոպայի հյուսիսային և հարավային առևտրական շրջանների միջև:

Կապակցող յերակի դերն ստանձնեց Հոլանդ գետը, վորի ավազանում ծնունդ առան բազմաթիվ առևտրական հարուստ քաղաքներ՝ Նյուրենբերգ, Քյոլն, Անտվերպեն, Բրյուգե և ուրիշներ:

15-րդ դարի կեսին հարավ-յեմրոպական առևտուրն ստացավ ևս մի շատ ծանր հարված՝ Թյուրքերը նվաճեցին Կոստանտնուպոլիսն ու սեծովյան ափերը (1453 թ.) Այս նվաճումն խաչակրաց քաղաքները վերջնականապես կտրեց Մերձավոր Արևելքից և ավելի դժվարացրեց առևտրական քարավանների մուտքը դեպի հեռավոր Հնդկաստանը: Այն ինչ Հնդկաստանը յեմրոպական վաճառականությունյան յերեւակայութան մեջ պատկերանում եր, վորպես հեքիաթային հարստության յերկիր: Այդ մասամբ ճիշտ եր, բայց շատ բան ավելացված եր այնտեղ յեղած վաճառականների կողմից: Ճանապարհների դժվարություններն անհնար ելին դարձնում պարզելու, թե վորտե՞ղ և վերջնի՞նք իրականությունը և վորտե՞ղ սկսվում յերեւակայությունը: Թյուրքերի կողմից հին առևտրական ճանապարհների փակման հետևանքով, դեպի Հնդկաստան

առան ամենակարճ ճանապարհը գտնելու աշատ հին ձգտումը դարձավ ել ավելի հրամայական: Այն ժամանակների մարդկանց աշխարհագրական ըմբռնումները հիմք ելին տալիս նախատեսելու, վոր դեպի Արևմուտք շարժվելու դեպքում հնարավոր և հասնել Հնդկաստան՝ շրջոգարձ ճանապարհով:

Այս խթան հանդիսացավ, վոր դեպի Հնդկաստան ծովային կարճ ճանապարհ վորոնելու համար կաղմակերպվեն դանադան արշավախմբեր:

1492 թվին Քրիստափոր Կոլումբոսը, վոր ջենովացի յեր և իսպանական պաշտոնյա, հասավ մինչև նոր մայր ցամաքը, մի յերկիր, վոր դեռ անծանոթ եր այն ժամանակի յեմրոպացիներին: Նա դաավ Ամերիկան, վորին սխալմամբ Հնդկաստան համարեց: Բայց մի քոնի տորի անց, 1498 թ. պորտուգալացի ՎասկոդեԳամայի առաջնորդութայմբ գտնվեց նաև իսկական Հնդկաստանի ծովային ճանապարհը:

Ամերիկան ու Հնդկաստանն աղբյուր հանդիսացան այն առևտրական խմբակցությունների արագահոս հարստացմանը, վորոնց հաջողվեց առաջին իսկ հերթին կապ ստեղծել այդ յերկրների հետ: Ֆեմրոպացիները անխնայորեն կողոպտում ելին տեղական բնակչությունը, բռնի խլելով նրանցից այն բոլոր մթերքները, վոր կարելի յեր ծախել յեմրոպական շուկայում: Այդ ժամանակներում լայն ծավալում դաավ ստրկավաճառությունը, վորը շատ մեծ հարստություն բերեց այդ գործի մասնագետներին:

Այսպես, որինակ՝ անգլիական խոշորագույն նավահանգիստ Լիվերպուլը, շատ մեծ ծաղկման հասավ գլխավորապես ստրկավաճառության շնորհիվ: Այստեղ կար մի ամողջ նավատորմից, վոր դրաղված եր բացառապես ստրկավաճառությունը: Անգլիացիներեց հետ չեյին մնում հողանդացիները, իսկ այս յերկուսեց առաջ զնում ելին պորտուգալացիներն ու ու իսպանացիները: Նոր հայտարերված յերկրների վտակու և արծաթի հանքերի մշակումը նույնպես փոքր հարստություն չբերեց: 16-րդ դարի ընթացքում Ֆեմրոպայում կուտակվեց խոշոր չափով «ազնիվ մետաղներ»:

Այս հանդամանքը ծնունդ տվեց յուրահատուկ «զենքի հեղափոխության»:

Վտակու և արծաթի զները, նրանց քանակի մեծացման հետևանքով, ընկում ելի, այն ինչ շատ բարձանում ելին ոյլ աղբյուրների զները: Իսկ աշխատավոր բնակչության յեկամուտը շատ դժվարեց: Մնացել եր համարյա անփութ և դրա հետև

վանքով եւ նրանց կենսական մակարդակն անչափ ընկել եր: Քայ-
քաքչվեցին նաեւ կալվածատերերը, վորոնք հողերը սովորաբար
տալիս էյին յեկարատե կապալով եւ այժմ դո՛ւմի արժեքի աճե-
ման հետեանքով, իրենք եւ ընկնում էյին վերին աստիճանի ծանր
դրության մեջ: Սակայն ագնիականության ողջատացւումն ու
բնակչության մնացած շատ խմբերի կործանումն ըր հետ բերեց
վաճառականության արագորեն հարստացում: Այն որվանից, յերբ
վաճառականությունն ընդունեց խոշոր միջնադրային բնույթ, դրա-
մական շրջանառությունն սկսեց թափանցել Յեւրոպայի բոլոր
անկյունները: Այժմ վաճառականությունն սկսեց յերկրի տնտե-
սական կյանքում խոշոր դեր խաղալ: Հատկապես մեծ նշանակու-
թյուն ընդունեց վաշխառությունը, այսինքն «փողի առևտուրը»:
Այս յերևույթը ծնունդ առավ փողի շրջանառության չափադանց
արագ տարածման եւ փողի ընդհանուր պահանջ դառնալու հետե-
վանքով:

Արտադրության չափերի լայնացման պայմաններում փող եր
հարկավոր արհեստավորին, վոր մեծ քանակությամբ հումույթ
դնի, փող եր հարկավոր եւ հողատիրոջը, վոր վարժվել եր արդեն
քաղաքի կյանքի «հրաշալիքներին», փող եր հարկավոր նույնիսկ
գյուղացուն, վորն այժմ բոլոր տեսակի հարկերն ու պարտավո-
րությունները հողատիրոջը վճարելու յեր դրամով: Այս բոլորը
հող ստեղծեցին վաշխառության զարգացմանը, իսկ այս վերջինն
իր հերթին մեծ հարստություն բերեց այն վաճառականներին, վո-
րոնք դրադված էյին «փողը աճման» համար տալու գործով:

Վորպես փողի շրջանառության զարգացման հետեանք հան-
դես յեկավ «սեղանավորների» հատուկ պրոֆեսիա, ուտոնց վորոնց
այն ժամանակներում հնարավոր չեր գործարք կատարել: Վորով-
հետեւ Փեոդալական կարգերի ժամանակներից ամենուրեք պահ-
պանվում եր դրամական սխտեմի վերին աստիճանի բաղմապի-
սություն եւ անկայունություն:

Հետագայում սեղանավորները դարձան բանկիրներ, վորոնք
ամենից առաջ դրադվում էյին դրամ տեղափոխելու, իսկ վերջում
վարկավորման ու դրամական ուլ գործարքներով:

Վաճառականները, բանկիրներն ու վաշխառուները դարձան
հասարակական ամենահարուստ դասակարգ: Ֆլորենտական հա-
րուստներ Մեդիչիները 15-րդ դարում տիրում էյին մի ունեց-
վածքի, վոր համարտար էր առնվազն 15 միլ. ուղբու, իսկ գերմա-

նական ֆուգերների առևտրական ու բանկիրական տունը 100 առ-
քուց հետո, 16-րդ դարի կեսերին արդեն ունեւր 75 միլ. ուղբու:

Այսպես էյին առևտրի եւ փողային շրջանառության զարգաց-
ման ճանապարհները:

Առևտրական կապիտալն առաջանում եր Փեոդալական հարա-
բերությունների հողի վրա:

Նա արդյունք ե հանդիսանում այն պրոցեսների, վորոնք հա-
տուկ են Փեոդալական ֆորմացիային:

Փեոդալիզմի ժամանակ արտադրական ուժերի զարգացման
հիմնական ճանապարհները դնում էյին վոչ տեխնիկայի բնագա-
վառում:

Տեխնիկայի անշարժության միջոցին, արտադրական ուժերի
զարգացումն արտահայտվում եր աշխատանքի հասարակական
բաժանման բարձրացման ձևով:

Արհեստի առանձնացումը գյուղատնտեսությունից, քաղաքի
զատումը գյուղից եւ միաժամանակ սրանց միջև փոխանակության
կապի բարձրացումը, հանդիսանում էյին Փեոդալական հասարա-
կության արտադրական ուժերի զարգացման ելակային հատկանիշը:

Այս հիմնաչենքի վրա, Փեոդալական արտադրության ձևի եւ
նրան հատուկ արտադրական ուժերի վրա աճում ե առևտրական
կապիտալը:

Առևտրական կապիտալը լիակատար կերպով ընդգրկում ե
ապրանքային շրջանառության (փոխանակության) վողջ պրոցեսը:

«Քայքայելով Փեոդալիզմին հատուկ բնատնտեսական հարա-
բերությունները, բարձրացնելով տնտեսության ապրանքայնու-
թյունը, փոխարինելով Փեոդալական եպիստայի փակ շրջանային
չուկան լայն ազդային շուկայով, առևտրական կապիտալը համա-
կենտրոնացնելով դրամական միջոցները, ստեղծում ե կապիտա-
լիստական հարբերությունների հաստատման համար կուռ նա-
խադրյալներ»:— «Վոչ մի կասկած չկա— ասում ե Մարքսը, վոր
16-րդ ե 17-րդ դարերում աշխարհագրական հայտարերումներից
հետո, առևտրի ասպարիզում կատարված մեծ հեղափոխություն-
ները ե վաճառականական կապիտալի հետագա արագընթաց առաջ
խաղացումը գլխավոր տեղ են դրավում այն մոմենտների շար-
քում, վորոնք նպաստեցին անցումն արտադրության Փեոդալա-
կան յեղանակներից կապիտալիստականին»:

Առևտրական կապիտալն սկսում ե ազդեցություն ցույց տալ
նաեւ արդյունաբերական ե գյուղատնտեսական արտադրության
նկատմամբ:

Քայլ այդ ազդեցութիւնը միշտ եւ միատեսակ չէ: Պատմական վորոշ պայմաններում առևտրական կապիտալը ինքը չթափանցեալ արտադրութեան մեջ, պահպանողականացնում եր արտադրութեան ֆեոդալական հին յեղանակները, իսկ այլ պայմաններում նա հեղափոխականացնում ե արտադրութիւնը: Ինքը թափանցում ե վերջինի մեջ, բոտ վորում դառնում ե առևտրական կապիտալից արդյունաբերական կապիտալ: Նույնը պետք ե ասել նաև դյուղատնտեսութեան նկատմամբ:

Վորոշ դեպքերում առևտրական կապիտալը պահպանողականացնելով արտադրութեան ֆեոդալական յեղանակը, հող ե պատարտում ճարտարութեան ուժեղ դարգացմանը, այլ դեպքերում նա ոժանդակում ե ֆեոդալական բոլոր ձևերի կործանմանն ա կապիտալիստական արտադրութեան յեղանակի հաստատմանը:

Տեսնենք, թե ինչպես նոր պայմաններում փոխվեցին արդյունաբերական արտադրութեան ձևերը ե ինչպես վերածնվեց աղբաբային կարգը:

ԱՐՀԵՍՏԻ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄՆ ՈՒ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՁԵՎԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ

Առևտրական կապիտալը արտադրութեան հին արհեստային ձևին բերեց լիակատար քայքայում:

Արհեստը քայքայվում եր մի մի քանի ուղղութեամբ:

Ամենից առաջ արհեստավորները ընկնում եյին առևտրականների ազդեցութեան շրջանը: Նախնական ժամանակներում, յերբ շուկան մեծ չեր, արհեստավորները հեշտութեամբ կկարողանային հաշիւ առնել բնակչութեան պահանջները:

Շուկայի լայնացման հետ միասին բարձրացավ նաև արտադրութեան չափը ե այդ հանգամանքը հաճախ արհեստավորներին զնում եր այնպիսի վիճակի մեջ, վոր նա շատ դեպքերում արտադրում եր ավելին, քան ինքը կարող եր վաճառել: Չունենալով պահեստի միջոցներ, արհեստավորն ընկնում եր դժվարին կացութեան մեջ ե ստիպված դիմում եր վաճառականի կա վաշխառուի գրամական ոժանդակութեանը:

Իրանից ոգտվում էյին աւտրականները, վորոնք աննշան զնով առնելով արհեստավորի ապրանքները, հույս ունեյին ծախելու այդ մի ուրիշ տեղում կմա հենց նույն վայրում, բայց ավելի ցարճք նով:

Ժամանակի ընթացքում այդ ուրինակ վաճառքը դարձավ ավելի

յի անվորական յերևույթ: Հետագայում առևտրականը արհեստավորին մատակարարում եր նաև հումույթ ե գրանով իոկ նրան ավելի յեր յենթարկվում իր ազդեցութեանը:

Վարպետների, յենթավարպետների ու աշակերտների փոխաբարութեան փոփոխումն իր հերթին տանում եր գեպի արհեստի քայքայումը:

Ֆեոդալական հին նահապետական արհեստի պայմանները աստիճանաբար սկսեցին անհետանալ: Վարպետը շուկայի ճնշման ներքո ել ավելի յեր շահագործում յենթավարպետներին ու աշակերտներին, վորպեսզի ազատվի մրցումից: Վարպետներն ամեն կերպ դժվարացնում եյին նոր արհեստավորների մուտքն իրենց շարքերը, վորով ե փակվում եր յենթավարպետների ինքնուրույն դառնալու ճանապարհը:

Այս հանգամանքը խոշոր պատնեշ ստեղծեց արհեստի վարձու աշխատավորների ե վարպետ ձեռնարկատերերի միջև: Ի վերջո արհեստի առանձին բնագավառների մեջ ել հանդես յեկան տնտեսական հակասութիւններ: Պատրաստի ապրանքներ արտադրող առանձին ցեխերը դարձան մի տեսակ զնոյներ այն ցեխերի նկատմամբ, վորոնք կիսաֆաբրիկատ եյին պատրաստում: Այսպես որինակ, մահուղագործները զնում եյին ջուլհակների մանվածքը, վորոնք սովորաբար գործվածքը լրիվ չէյին մշակում: Այդ գործվածքներն արտադրող ցեխերը վերջ ի վերջո իրենք ել դարձան առևտրական, վորը ավելի ե ավելի արագացրեց արհեստի քայքայման պրոցեսը:

Այնուամենայնիվ ցեխային կազմակերպութիւնները դեռևս յերկար ժամանակ դիմադրում եյին արհեստի արագ քայքայման պրոցեսներին: Ստեղծվեցին արտադրութեան նոր ձևեր, վոր ավելի հարմարվում եյին շուկայի լայնացած պահանջներին, առաջ յեկավ այսպես կոչված տնայնագործութիւնը, իսկ սրա հետեւից նաև մանուֆակտուրան,—ֆաբրիկային սխտեմի նախակարապետը:

Տեսնելիական տեսակետից տնայնագործային արդյունաբերութիւնը քիչ բանով եր տարբերվում արհեստայինից: Այստեղ ել աշխատանքը կատարվում եր ձեռքով, աշխատանքի ունակութիւններն ու գործիքները պահվում եյին իրենց նախկին վիճակում: Սակայն բոլորովին նոր ձևով եյին կատարվում տնտեսական հարաբերութիւնները:

Տնայնագործական արդյունաբերության միջոցին պատրաստի նութերի վաճառքը տեղի յեր ունենում միջնորդի ողնությամբ, վորը գնում եր տնայնագործից ուրիշին ծախելու համար: Ըստ վորում գնորդը շատ հաճախ տնայնագործին մատակարարում եր նաև հումույթ: Այդպիսով աշխատավորը լիակատար կերպով ընկավ գնորդ-կապիտալիստի սղեցության տակ:

Տնայնագործական արդյունաբերության միջոցին, արհեստավորները սովորաբար շատ յերկար ժամանակ պահապնում եյին իրենց հին ցեխային կարգերն ու կազմակերպությունները:

Ձեվակներեն նրանք դեռ մնում եյին արհեստավորներ, բայց անտեսական տեսակետից նրանք արդեն դարձել եյին տնայնագործական արդյունաբերության աշխատավորներ, վոր աշխատում եյին գնորդ-կապիտալիստի համար:

Գյուղացիական սլարտականությունները խողով փոխարինելը և առհասարակ նրանց շուկայական հարաբերությունների մեջ դրավելը բարենպաստ հող պատրաստեցին՝ գյուղում ոժանդակ արդյունաբերության արտադրության զարգացմանը:

Հողասակավությունն ու գյուղատնտեսական շատ ցածր տեսակետի, թույլ չեյին տալիս գյուղացուն հողից վերցնել այն ամենը, ինչ նրան անհրաժեշտ եր, թե սնվելու և թե ամեն տեսակի վճարումների համար:

Այս ևս իր հերթին հեշտացնում եր գնորդների արդյունաբերական ապրանքների արտադրության կազմակերպողների գործը:

Յեվ այսպես՝ գյուղը տնայնագործական արդյունաբերության հայրենիքն եր:

Սակայն արդյունաբերության այդ ձևով զարգացումն ել գտաւ իր տեղը:

Յեխերը գործան շատ եյին կորցնում իրենց նշանակությունը, այնքան շատ եր տարածվում զարգացին տնայնագործական արտադրությունը:

Անհրաժեշտ և նշել, վոր տնայնագործությունը ուժեղանում էր ընդունեց լայն ծախսւում: Մի քանի դարերի ընթացքում, մասնավորապէս 15-16, 17 և 18-րդ դարերում, տնայնագործությունը հանդիսանում եր արդյունաբերական արտադրության գլխավոր ձևեր:

Արդյունաբերության զարգացման հաջորդ փուլը հանդիսանում և մանուֆակտուրան: Նա շատ բաներով և ասարեքով արդյունաբերության նախընթաց ձևերից:

Ամենից առաջ մանուֆակտուրայի միջոցին արտադրության այլ կազմակերպում կա: Այստեղ աշխատավորները հասկացվում են ընդհանուր շինքի մեջ, վոր պատկանում և ձեռնարկատերերին: Մանուֆակտուրայում աշխատում եյին մի քանի տասնյակ բանավորներ, բայց պատահում եյին նաև այնպիսի ձեռնարկություններ, ուր բանավորների թիվը հաշվում եյին հարյուրներով:

Մանուֆակտուրայի ներսում գաղաղմանում և աշխատանքի բաժանումը, վորի հետեւանքով ել մեծ չափով բարձրանում եր աշխատանքի արտադրողականությունը: Մանուֆակտուրայի աշխատավորները սովորաբար չունեյին վոչ միայն սեփական հումույթ, այլ և այն գործիքները, վոր կիրարկւում եյին մանուֆակտուրային արտադրության մեջ: Այս հանդամանքը մանուֆակտուրային աշխատավորին դնում եր իսկական պրոլետարիի վիճակի մեջ, իսկ մանուֆակտուրան մոտեցնում եր ֆաբրիկային:

Մանուֆակտուրան վերջինից ասարեքովում եր նորանոյ, վոր չգիտեր ու չէր գործադրում մեքենաներ:

Ինչպիս ցույց և տալիս ինքը «Մանուֆակտուրա» բառը (լատինական բառերից—մանու—ձեռք և ֆակտուրա—գործադրություն), սա ձեռքի արտադրության յեղանակ ե:

Մանուֆակտուրային ձեռնարկությունները սովորաբար սերտորեն կապւած եյին մանր—տնայնագործների լայն շրջանի կամ այլ կերպ ասած, կապիտալիստական տնայնագործական արդյունաբերության հետ:

Մանուֆակտուրան իր հետ բերեց տնտեսության պատմության մեջ նոր եպոխտ, հանդիսանալով արտադրության կարևորաշխատական յեղանակի առաջին փուլ: Մանուֆակտուրային հաջորդեց արդեն ֆաբրիկային սխտեմը, վոր հիմնված եր մեքենային արտադրության վրա:

Այսպիսով առևտրական կապիտալը դառնալով արդյունաբերական, առաջնաւորաբար վերափոխեց վոչ արդյունաբերությունը, վերջինիս ամբողջովին յենթարկելով իր վերահասությանն արդեցությանը:

ԱԳԱՐԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Առևտրական կապիտալը պակաս ազդեցություն չունեցավ նաև ագրարային սխտեմի նկատմամբ: Այստեղ գլխավորը հացի շուկաների յերեխան գայն եր և բնատնտեսության աստիճանական փոխարինումը ապրանքայինով: Այս փոփոխությունները ցավազ-

նորեն անդրադարձան դյուղացիության վրա: Կապված տեղերը հետաանդելով իրենց տնտեսության ապրանքային ուրախ գրանքի բարձրացումը, ինչպես կարող ելին, սեփական դյուղացիներին շահագործումը:

Սակայն այս տեսակետից հողային հարաբերությունները, առևտրական կապիտալի ազդեցությունը բարձրացման շրջանում, ամենուրեք նույն կերպ չընթացան: Կարելի չէ խոսել յեմլրոպական ժողովուրդների ագրարային զարգացման յերկու ճանապարհների մասին:

Մեկ ճանապարհը՝ դյուղացիությունն ել ավելի ճորտացնելու միջոցով ուժեղացրած շահագործումն եր. այս արտատնտեսական հարկադրանքի ճանապարհն եր, յերբ դյուղացիներին ուժով ելին ստիպում աշխատել կալվածատիրոջ համար: Ագրարային հարաբերությունների ճորտական զարգացման համար, փոխում որինակ կարող ե ծառայել նախկին Ռուսաստանը:

Բայց դործը բոլորովին այլ կերպարանք ընդունեց, յերբ «անտառահատման» սխեմով փոխարինվեց «յեռադաշտային» սխեմով—այդ ժամանակ հնարավոր յեղավ վերջնականապես արահայել ամրացրած տնտեսիցությունը:

Սրա հետ մեկտեղ դյուղատնտեսական բարձր տեխնիկան արահանջում եր բանվորական տնտեսանների մեծ քանակությունն ե աշխատանքի ավելի կատարելագործված միջոցներ: Գյուղական բնակչության չքավորության պայմաններում, հիշյալ համաժամանակն ստիպեց, վոր նրանք ել ավելի վախճան ունենան խոչոր հողատերերից: Անատուններ, ինվենտար կամ սերմ դյուղացիները կարող ելին սրանալ հողատերերից միայն՝ մեծ տեղանքի վճարելու պայմանով:

Վերջինն աստիճանաբար նրանց հասցրեց լիակատար ճորտություն:

Գյուղացիների ճորտացումն տնտեսապես այս կերպ նախապատրաստվեց:

Նա ավելի արագացավ ե տարածվեց լայնորեն, շնորհիվ կալվածատիրոջ այն ձգտմանը, վորով նա կամենում եր արահայել իրեն աշխատավոր ձեռքերով, դյուղատնտեսական արտադրանքի քնդյալման համար: Իրոք վոր կալվածատերը դառնում եր առանց աշխատավոր ձեռքերի մնալու սարապիտ տակ: Բնակչության համաճանապարհան նորությունը ե հողային ընդարձակ տարածությունները դյուղացիներին հնարավորություն ելին ապրիս, դառնելով

ազատ, համարյա անբեռ հարավային ե հարավ-արևմելյան տափաստանները:

Այս բոլոր պատճառներն ի վերջո դյուղացիներին հասցրին լիակատար ճորտացման:

Բայց Ռուսաստանից, ճորտատիրական ճանապարհով դեռ Լեհաստանի, Արևելյան Գերմանիայի ե մի քանի այլ յերկրների զարգացումը:

Այսպես չընթացան ագրարային հարաբերությունները Արևմտյան Յեմլրոպայի յերկրներում, առաջին հերթին Անգլիայում, հետո Ֆրանսիայում, մասամբ ել Գերմանիայի արևմտյան մասերում ե մի քանի այլ յերկրներում:

Այստեղ դյուղացիների ճորտական կալվածությունը դյուղություն ունեք արդեն Ֆեոդալական եպիսայում, իսկ հետագայում, արքանեային շրջանառություն զարգացման, կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացման եպիսայում, աստիճանաբար կատարվում եր դյուղացիների ճորտությունից ազատվելու պրոցեսը: Այս բանում մեծական դեր խաղաց վող դյուղատնտեսությունն աղրանքայնության արագընթաց աճումը: Վորքան լայնանում եր շուկան, նույնքան կարեւոր եր դառնում հողատիրոջ համար դյուղացու աշխատանքի արտադրողականությունը: Յեթե Ռուսաստանում առաջին քաղաքային շուկաների յերեման դալը, բնակչության նոսրությունն ե աշխատավոր ձեռքերի պակասությունն հետևանքով առաջ բերեց, ինչպես մենք տեսանք, մինչ այդ ազատ դյուղացիության ճորտացում, ապա Արևմտյան Յեմլրոպայում շնորհիվ բնակչության խտության, աշխատավոր ձեռքերի առատությունն ե շուկաների անհամեմատ բարձր տարողության, ճորտերի որականով աշխատելը դարձավ արդեն պակաս արտադրական: Այս պատճառով ել կալվածատիրոջ համար ձեռնառու յերբ դործ ունենալ ազատ բանվոր կապալառուի հետ: Այս յերեմվոյթը Արևմտյան Յեմլրոպայի շատ յերկրներում, հասցրեց կամ ճորտական հարաբերությունների խալալ վերացմանը կամ դյուղացիներին մասնակի ազատմանը:

Այսպիսով դյուղացիների մի մասը դարձավ կամ մանր ինքնուրույն սեփականատեր կամ կալվածատիրական հողերի վոլորիկ կապալառու, իսկ դյուղացիների գլխավոր զանգվածը դարձավ հաղադրիկ: Այլ խոսքով դյուղացիներն ազատվեցին ճորտական կալվածությունից, բայց սրա հետ մեկտեղ նշանակալի չափով պրոյետարացան: Գյուղացիները զրկվեցին հողից արտադրու-

թյան այդ հիմնական միջոցից: Թող նրանք ազատ կոչվեցին, քայց նրանք ապրուստով միջոցներ չունեցին և անտեսաբար հարկադրված ելին մատնառել իրենց ուժը, իբրև բատրակներ աշխատելով կալվածատիրոջ կամ իրենց ուռնացած հարկավանների հողերի վրա: Նրանց մի մասը աշխատանք փորձեցրու համար, դեռաց քաղաք:

Սա զարգացման կապիտալիստական հանապարհն էր, անտեսաբար հարկադրված ճանապարհը:

Կապիտալիստական զարգացման ճանապարհը և գյուղացիների ճորտաթափումը—հարթ և առանց խոչնդոտների չլինեցա՞վ: Կալվածատերերի առանձին խմբակներ, վոր թույլ ելին կալված չուղարկված հարաբերությունների հետ, դիմադրեցին գյուղացիների ճորտաթափմանը և ձգտում ելին պահպանել ճորտական շահագործման հին ձևերը:

Յերբեմն այդ ֆեոդալական տիպի կալվածատերերին հաջողվում էր ձեռք բերել վոչ միայն ֆեոդալական դանազան արտոնություններ, այլ և իրագործել ճորտային կալվածության մասնակի մոմենտներ: Իսկ մի քանի առանձին յերկրներում ֆեոդալական ունեցիլան շատ հեռու դեռաց և համարյա լրիվ կերպով վերականգնեց ճորտատիրական հարաբերությունները (որինակ Գերմանիայում):

Բոլոր այս դեպքերում գյուղում սրվում էր դասակարգային պայքարը:

Ամենուրեք բռնկում ելին գյուղացիական ապստամբություններ:

ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գյուղացիական հակայական շարժումը, վոր տևեց Անգլիայում 14-րդ դարի վերջում, կապված է յեղել գյուղացիության առաջնորդի Ուոտ Տոյլերի անվան հետ:

Այդ շարժումը անգլիական կալվածատիրություն այն ձգումն արտահայտություն էր, վորով նրանք կամենում ելին ճորտատիրական կարգերը մասնակիորեն վերականգնել, վոր համարյա թե անհետացել էր 14-րդ դարի մոտափորապես կեսերին: Ուոտ Տոյլերի շարժումը (այդ ակավեց 1381 թ.) դաժանորեն ճնշվեց, քայց ճորտատիրական կարգերն Անգլիայում չվերականգնվեցին: Ճորտատիրական հարաբերությունների վերջնական անհետացումն Անգլիայում կատավեց 16-րդ դարում: Այդ ժամանակներից այստեղ կատարվում էր մի այլ պրոցես, այդ գյուղացիներին բռնու-

թյամբ և մասսայորեն հողադրելու պրոցեսն էր, վորը վերջիններին հասցրեց պրոլետարացման:

Ճրանախայում նույնպես նկատվում է գյուղացիության ճորտաթափված բախական լայն պրոցես, վորը փոխարինվեց ազատ ճորտական ունեցիլայում և գյուղական մասսաների անստվոր շահագործումով: Վերջիններիս դրուժյունը մատթարանում էր նաև այն անվերջ պատերազմներով, վոր վարվում ելին անգլիական և Ֆրանսիական ֆեոդալների կողմից 13-րդ դարի 2-րդ կեսին և 14-րդ դարի սկզբին: Այս բոլորը հասցրին գյուղացիության մասնաթափված ու տարերային բողոքին, վոր պատմության մեջ հայտնի է, «ժակեռիլ» (Ֆրանսիական գյուղացիների արհամարհական ռոններ «ժակեռ-ատոր») անունով: Ապստամբությունն ակավեց 1358 թվին, նա ճնշվեց անխնա դաժանությամբ, առանց ատրայն թեթևացնելու գյուղացիներին ծանր դրուժյունը:

Մեծ գյուղացիական պատերազմը Գերմանիայում վերջացավ ապստամբների պարտությամբ: Այդ վախճանից հետո ճորտատիրական կարգն այստեղ վոչ միայն չթեթևացավ, այլ ընդհակառակը սկսեց ավելի թափով զարգանալ Գերմանիայի շատ շրջաններում (մանավանդ նրա արևմելյան մասում) ճորտատիրական հարաբերությունները դրուժյուն ենեցին մինչ 19-րդ դարի առաջին կեսը ներառյալ: Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի գյուղացիության վիճակի տարբերությունը բացտրվում է այս յերկրների կապիտալիստական հարաբերությունների վոչ միատեսակ զարգացմամբ:

Անգլիայում գյուղատնտեսությունը շատ վաղ ընդգրկվեց միջազգային առևտրի մեջ, մասնափորապես բողի արդյունաբերություն և սրա հետ կապված մոնոպոլիզացիայի դարգացման հետևանքով: Այս պատճառով ել կատիտալն այստեղ ավելի շուտ, քան վորեն տեղ, թափանցեց ազրարային կարգերը և իր հետ բուրեց գյուղացիության ճորտաթափումն ու նրանց պրոլետարիստացումը: Ճրանախայում այս բոլոր պրոցեսները զարգացան վոչ այն արագությամբ, ինչպես Անգլիայում, իսկ Գերմանիայում ել ավելի դանդաղ, քան Ֆրանսիայում:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՎԵԼԸ

Այժմ անցնենք այն պրոցեսների կարճ հիշատակմանը, վոր կատարվեցին հատարակության քաղաքական կազմում ֆեոդալիզմի քայքայման և կապիտալիստական հարաբերությունների առաջացման նպոխյամբ:

Նոտ. գոյք. գոտմ.—8

Փետրուարական եպոխոսյի քաղաքական կարգի առանձնահատուկ կողմը պետական իշխանութեան վերին աստիճանի հարկածախորտման եր: Փետրուարական հարաբերութեաններով ուժեղ դարձացած յերկրներում պետական իշխանութեանը հարկածում եր այն աստիճանի, վոր շատ թե քիչ խոշոր կախածքային ազարակը դառնում եր համարյա թե ինքնուրույն պետութիւն: Այդ հարկածախորտմութեան պատճառը փոխանակութեան կապի թուլութիւնն եր, այն ներգաղթիւթյունը վոր գոյութիւն ունի առանձին տնտեսական փոքրիկ աշխատանքների մեջ:

Փետրուարական եպոխոսյում շուկայական հարաբերութեանները հենվում եյին մանր արհեստային արտադրութեան վրա:

Այդ շուկայական հարաբերութեանների կենտրոններ հանդիսանում եյին քաղաքները: Վերջիններս շրջակա գյուղական բնակչութեանը սպասարկում եյին արհեստային արտադրութեամբ, իսկ իրենք դրա փոխարեն ստանում եյին գյուղատնտեսական մթերքներ: Այսպիսով Փետրուարական եպոխոսյի համար բնորոշ ե քաղաքային սահմանափակ շուկան: Իսկ յերբ արհեստը դուրս մղվեց տնայնադործական ու մանուֆակտուրային արտադրութեան կողմից, յերբ արդյունաբերական արտադրութեան չափերը շատ ավելի աճեցին—հին Փետրուարական քաղաքային շուկան համարվեց արդեն չափազանց նեղ: Պահանջ առաջացավ արդյունաբերական իրերի սպառման համար ավելի լայն աղբյւրի շուկաներ ստեղծելու: Յեւ ահա այստեղ եր, վոր ամենի պարզ ու մեկին յերկայ հին Փետրուարական պետական կարգի վողջ անանկութեանը հանդէպ նոք տնտեսական պայմանների: Փետրուարական պետական կարգերի պահպանութեաններինց ամենի շատ սուղեցին բարձրագոյ առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները:

Հիշատակենք, վոր յուրաքանչյուր Փետրուարական փոքրիկ պետութիւն իրավունք ունեւ դրամ կտրելու և իր սահմաններից անցնող վաճառականներից մաքս վերցնելու:

Հենց միայն այս յերևույթն արդեն մեծ վնասներ եր հասցնում առևտրի զարգացմանը: Իսկ դատարանների կամայականութեանը, իսկ պետական թույլ իշխանութեանը, վոր բոլորովին չեւ ասահովում առևտրական կարաւանների անխտանգութեանը: Իսկ հաղորդակցութեան ճանապարհների անկատարելութեանը, վորոնց մասին իրականում փոչ մի հոգացող չկար: Այս բոլորը տիրաբար առաջադրեցին առևտրական բուրժուազիային, ձգտել ատեղծելու ուժեղ, կենտրոնական պետական իշխանութիւն:

Բոլորովին դարձանայի չե վոր առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները շատ դյուրին կերպով ոժանդակութեան եյին ցույց տալիս այս Փետրուարին, վոր նրանց տեսակետով ամբողջ երկրի պետական իշխանութեան միախորդը դառնալու: Բուրժուազիայի և թագաւորական իշխանութեան միջև հաստատվեց շատ սերտ կապ: Նրանք միացալ ուժերով պայքարում եյին կենտրոնական պետութեան թշնամիների դեմ: Բուրժուազիայն Ֆինլանդիայում եր թագաւորական իշխանութեանը, վորը հարաւորութեան եր ստանում ըստեղծել խոշոր բանակներ և լայն զինված վարձու զորք: Սրա հետեանքով Փետրուարինց խրվեց նրանց իշխանութեան գլխավոր հենարանը՝ ռազմական հզորութեանը: Փետրուարինը չեյին կարող դիմադրել թագաւորական իշխանութեան վարձու բանակներին, փոչ միայն այն պատճառով, վոր վերջիններս շատ եյին քանակով, այլ և գլխավորապէս այն պատճառով, վոր հեղաշրջում եր կատարվել ռազմական արվեստի տեխնիկայի հիմքերում: Փետրուարական հեծելազորքի դիմաց այժմ կանգնած եր բազմաքանակ հետեակը՝ զինված հրազեններով:

Թագաւորներին և բուրժուազիային, Փետրուարինի դեմ տարվող կռիւի ընթացքում, ողնութեան եր հասնում նաեւ մանր արհեստականութեանը, վոր ամենայն ուրախութեամբ մտնում եր վարձու բանակի շարքերը: Վերջիններս հույս ունեյին խրված հողերով բարձրացնել իրենց տնտեսական մակարդակը և ամենայնից աշխատավոր ձեռքերի քանակը:

Վերջին հաշիւով բուրժուազիային, մանր արհեստականութեան և թագաւորական իշխանութեան միացալ ուժերով, խոշոր Փետրուարինի դիմադրութեանը ջախջախեց, հարթվեցին խոշոր պետական միաւորութեաններ ստեղծելու ճանապարհները: Արևմտյան Յեւրոպայում պետութեաններ ձեւավորվելու պրոցեսը խոշոր հետեւանքների հասով դեռ 15-րդ դարում:

Այդ ժամանակներում այստեղ արդեն կարմաւերպվել եյին հետեւյալ պետական գլխավոր ձեւավորումները, Անգլիա (սառաւ ել, նույնիսկ Փետրուարական եպոխոսյում, ունեւ կենտրոնացած պետական կարգ), Ֆրանսիա, Իսպանիա, Պորտուգալիա: Ինչ վերաբերում և Գերմանիային և Իտալիային, այդ յերկրներում աղբյւրային պետութեան միաւորման պրոցեսն արդեւաւիւում եր ավելի յերկար ժամանակով:

«Լուսավորչալ ինքնակալութեան» բնորոշ դիմն հանդիսանում էր այդ պետութեան յուրահաստակ քաղաքականութիւնը: Այդ քաղաքականութիւնը յերբմէն կոչվում են մերկանտիլիզմ (լատինական մերկատոր—վաճառական—բառից): Ինքն անունը ցույց է տալիս թե ում շահերն և պաշտպանում այդ քաղաքականութիւնը՝ վաճառականների շահերը: Մերկանտիլիզմն իր գլխավոր խնդիրն ևր համարում մեծացնել յերկրի առևտրական շրջանառութիւնը և դրա հետ միասին տառնալ աշխարհ կոչված «բարեկեցութեան բաղնախ»: Մերկանտիլիստները ընդունում էին, վոր ժողովրդական հարստութեան գլխավոր աղբյուրը—վտակին ու արծաթն են: Այս պատճառով ևր նրանք ամեն կերպ ձգտում էին վորքան կարելի յե շատ ծախել և վորքան կարելի յե քիչ գնել, վորպեսզի պետութեան մեջ վերջին հաշիւով մնա «աղնիք» մեծ առաջնորդի միշտ անող ալիքը: «Բարենպաստ» բաղնախ ապահովման համար անհրաժեշտ ևր կադմակերպել, վորքան կարելի յե շատ արդյունաբերական ձեռնարկներ, վորպեսզի վրջին չզնովի արտադրութեան: Այսպէս ինքնակալութեան» այն միջոցառումները, վոր ուղղված էին հայրենական արդյունաբերութեան դանաղան բնագավառներին ոժանդակելու գործին, ամեն տեսակ նախապաշտպաններ՝ նոր արտադրութեան կադմակերպողներին, արդյունաբերողներին վարկեր, հարկային արտոնութիւններ և այլն:

«Լուսավորչալ արտոյլուտիզմի» եպոխտում բուրժուազիան մեծ ազդեցութիւն և գործում պետական իշխանութեան քաղաքականութեան վրա: Մինչև արդեւ հաճախ դուրս են գալիս բուրժուազիայի շարքերից. պետական ուրիշ պաշտոններն ևլ լրացվում են այդ դասակարգի մարդկանցով:

Ի վերջո խոսք կարող և լինել նաև անկման եպոխտի արտոյլուտիզմի մասին, յերբ ինքնակալութեան իշխանութեան քաղաքականութեան վրա չընդունելից, հենվում և արդեն միայն բուրժուական մոնոպոլ խմբակցութիւններ իրա, վորոնք արդեն միավորված էին պալատական ազնվականութեան վերնախավերի հետ:

Սա Ֆեոդալական ռեակցիայի շրջանն և: Արտոյլուտիզմի այդ փուլում, առանձնակի նշանակութիւն և տառնում մոնոպոլիստական ախտակը, այսինքն մենաշնորհային իրաւունքներ, առևտրական և արդյունաբերական գործարքների համար: Սկզբնական շրջանում մոնոպոլիստները ոգնում են վտաքի կանգնել գետնա-

թուղ ու նորմոր առաջացող նախապաշտպան արտադրութեանը համ նոր բացվող առևտրի ուղղութիւններին: Բայց ժամանակի ընթացքում մոնոպոլիստները, մասնավորապես նրանց չարից դուրս առաջնման միջոցին, սկսում են խանդարել առևտրի և արդյունաբերութեան հետագա զարգացումը: Թագավորական իշխանութիւնը, չույլ պալատական կլանքը ասահումելու, թանկ արծեցող պետական արդարատր պահելու և բազմաթիւ պատերազմները վարելու համար փողի մեծ կարիք գգալով, ձգտում ևր խոշոր չափերով բարձրացնել իր բյուջէի յեկամատային հոգնվածներ:

Այդ նպատակով ակալեց լայնորեն կիրառել առանձին համեմատաբար խոշոր կադմակերպութեան մենաշնորհային իրաւունքներ ի վաճառք, վորպեսզի վերջիններս կատարեն դանաղան առևտրական և արդյունաբերական գործառնութիւններ:

Համարյա բոլոր անհրաժեշտ, ամենատարածված ապրանքները—աղբ, ձուկ, կաշիներ, գինի, ծխախոտ, վառուղ, մահուղ և այլ ուրիշ շատ բաներ—գառնում են մոնոպոլիստների ունեցվածքներ: Կարելի, յերբմէն ստիպում և թագավորներին ակալի հոռուն գնալ՝ նրանք կադմակերպութեան ծախում են բնակչութիւնից հարկ հաւաքելու իրաւունքը, միայն թե գնողից միայնակ և կանխիկ վերցնեն անհրաժեշտ գումարի փող: Բայց արտոյլուտիզմի քաղաքականութիւնն արդար ևր նրա անկման, Ֆեոդալական ռեակցիայի շրջանում:

Անկման շրջանի արտոյլուտիզմի պետութիւնը, գուշտ պարզիտային ապարատ ևր:

Պետական բարձր պաշտոններում յերբմէն են գալիս արիտառկրատ—Ֆեոդալական բնաանիքների ներկայացուցիչներ:

Նրանք արդեն բոլորովին հաշիւել և յին իրենց կորցրած իշխանութեան վիճակին և ձգտում էին պետական «պաշտոնից» ծծել վորքան կարելի յե մեծ միջոցներ, վոր այնքան նրանց հարկավոր ևր, շնորհիւ նրանց հողադործական տնտեսութեան վերին աստիճանի անկման:

Չարիտի դարմանալ, վոր աշխարհակ կարգերը չեն կարող բախարակել բուրժուազիայի լայն մասնաներին: Վողջ այդ դասակարգը, չհաշված մի փոքրիկ գնող—մոնոպոլիստների խավը, վոր հարստացել ևր պալատին մոտ լինելու հետեւանքով, լցված ևր անհուն գոգոհութեամբ հանդէպ դոյութիւն ունեցող պետական կադմակերպութեան: Անկման գոգոհութիւն ներառվեց նաև հողատերերի այն մասի շարքերում, վորն արդեն կարողացել ևր հաղթարկել արտա-

դրութեան կապիտալիստական յեղանակին և վորի համար ֆեո-
դալական կարգերին դառնալը միանգամայն հանդուրժելի չէր։
Այժմ արդեն արտադրութեան հարուստ մեծութիւնը եւ տալիս բուրժուա-
զիայի և մասամբ եւ հողատիրական դասակարգի բուրժուականու-
թեան խափն հեղափոխական յեղափոխութիւնը։

17-րդ դարի Անգլիական Հեղափոխութեան Վերջնական Էջերը

Մինչև այժմ մենք տեսանք թե ֆեոդալական աշխարհն ինչպե-
տա՞յն էր արտադրութեան կապիտալիստական յեղանակի ազդե-
ցութեամբ։ Ինչպե՞ս փոփոխվեցին ագրարային կարգերը և յերե-
վան յեկան արդյունաբերութեան նոր ձևերը։

Մենք հետևեցինք դասակարգային նոր հարաբերութեաննե-
րի ձևավորմանը և դրա հետ մեկտեղ դասակարգային պայքարի
նոր ձևեր ևս տեսանք, վոր բոլոր այդ փոփոխութեաններն իրենց
կնիքը դրին նաև հասարակութեան քաղաքական (սոցիալական)
կարգերի վրա։

Հին ֆեոդալական ֆորմացիան քայքայվեց և նրա ընդերքից
սեւեռ նոր սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիա—կապիտալիզմը։

Կարճ ասած, արտադրական ուժերի զարգացման պրոցեսը
ֆեոդալական եպոխտում հանդում եր աշխատանքի հատարակա-
կան բաժանման բարձրացմանը, վոր և իր արտադրումը դառա-
նում էր փոխանակային հարաբերութեանների զարգացման ասպա-
րեզում։ Վորոչ փոխի ընթացքում այդ պրոցեսները միանգամայն
համընկնում էին արտադրութեան ֆեոդալական յեղանակի շրջա-
նաւում։

Իսկ հետագայում անխուսափելիորեն հասունացաւ հակառու-
թեանը և արտադրութեան ֆեոդալական յեղանակը դառնում է չա-
փազանց նեղ կեղև նույն այն արտադրական ուժերի համար, վոր
հենց նրա կողմից կյանքի էլին կանչված։

Գործադրելով Մարքսի արտահայտութիւնը, կարելի չէ ասել,
վոր «արտադրական ուժերի զարգացման ձևերից» ֆեոդալական
արտադրական հարաբերութեանները «դառնում են նրանց շղթա-
ները»։ Այդ ժամանակ սկսվեց սոցիալական հեղափոխութեաննե-
րի եպոխտ։ Անգլիական մեծ հեղափոխութեանը 17-րդ դարում,
հանդիսանում է այդ տեսակ սոցիալական հեղափոխութեան վառ
որինակներից մեկը, վորի միջոցով կառարկում է անցում մեկ
սոցիալ-տնտեսական ֆորմացիայից դեպի մյուսը։ Սա տեղական
բուրժուական հեղափոխութեան է, վորը կործանեց ֆեոդալական

«շղթաները» և ժաքեց կապիտալիստական զարգացման ճանա-
պարհը։

17-րդ դարի սկզբում ֆեոդալական հարաբերութեաններն
Անգլիայում յենթարկվեցին ամենախոր քայքայման։ Արտադրու-
թեան կապիտալիստական յեղանակը թափանցեց թե՛ գյուղատնտե-
սութեան և թե՛ արդյունաբերութեան մեջ։

Ճորտատիրական տնտեսութեանը, վոր հիմնված եր պարհակի
վրա, այլևս գոյութիւն չուներ։ Նրա մնացորդները անհետա-
նում են արդեն 16-րդ դարի սկզբներին։ Հենց այդ ժամանակներում
եւ ձևավորվում է գյուղացիութեան դասակարգային խոր շերտա-
վորումը։

Առանձնապէս պարզ դրսեւորվեց գյուղի կուլակային վերնա-
խափը։ Կուլակներ կապալով հող էլին վերցնում կալվածատե-
րերից և դրանով իսկ մեծ չափով ուժեղացնում էին իրենց հողոգ-
րեւելիքը։ Նրանք մտնում են հողի մշակման ավելի ինտենսիվ
պայքորում։ Նրանք ժողովում են հողի մշակման ավելի ինտեն-
սական կարգի, համայնքի և հարկադրական ցանքաշրջանառու-
թեան դեմ։

Չնայած գյուղի միջակ, վատուժ ու չքավոր շերտերի բողոք-
ներին, նրանք անցնել կացնում համայնական հողերի լափանումն
և գյուղացիների այդ խմբերին ջշում են դեպի վառ հողամա-
սերը։

Իսկ 17-րդ դարի Անգլիայում ֆեոդալական հասարակական
հարաբերութեանները շատ բաներում դեռ դերակշռում էին։
Նրանք այժմ հանդիսանում էին հասարակութեան զարգացած ար-
տադրական ուժերի համար իսկական շղթաներ և այդ վիճակն ան-
պայմանորեն բերելու յեր սոցիալական հեղափոխութեան։

Անգլիական բուրժուազիան իր զարգացման համար հանդի-
պում եր էյակական խոչնդոտների, հանձինս բաղձաթիվ մոնոպոլիա-
ների և արտոնութեանների, վոր կենտրոնացած էին մի փոքրիկ,
չափազանց հարուստ վաճառականական խմբակի ձեռքում։ Անգ-
լիայի տնտեսական զարգացման համար մի ուրիշ արդեալ հանդի-
սանում եր պետական ապարատի բաղձաթիվ պահառութեանները,
վորն իր ամբողջութեամբ դնում եր ֆեոդալական արիստոկրա-
տիայի և սրա հետ սերտորեն կապված մոնոպոլիա գնորդների
ձեռքում։

Հեղափոխութեան ընթացքում ֆեոդալների և թագավորի դեմ
բարձրացնողների շարքերում շերտավորում տալիս։ Խոչը

և միջին բուրժուազիան հաղթելով թաղավորին ու ֆեոդալներին ու անցկացնելով մի շարք բուրժուական ընթացիկ (մանուկության վերացում, հարկային և ընտրական սխեմայի բարեկարգություն և այլն), իր ամբողջ ուժերը հավաքեց ապստամբների հեղափոխական թեմի դեմ:

Նա ստեղծեց գինւորական դիկտատուրա միլիտեր կրոմվելի ղեկավարությամբ և ամբողջ վճռականությամբ պայքարեց հեղափոխական տարրերի դեմ:

Բուրժուական, ուղիղ ձգտում էլին միայն թաղավորին տապալել, վոչնչացնել մոնոպոլիան և կանոնավորել պետական ապարատը հանուն բուրժուազիայի շահերի, այլ և կամենում էին վողջ բնակչության քաղաքական հավասարեցումը և հասարակության տնտեսական վերակազմությունն ու չքավորության կյանքի պայմանների լավացումը, բոլոր այդ խմբակցություններն այժմ ընկան հաղթանակող բուրժուազիայի հարվածների տակ: Կրոմվելին առանձնապես վտանգավոր էլին թվում աշապեո կոչված լեվելներները իրենց առաջնորդ լեյտենանտ Ջոն-Լիլբեր-նի հետ: Նրանք հրապարակեցին կրոնական աղատության դադարումները, քաղաքական հավասարություն, այսինքն որենքի առաջ ընդհանուրի հավասարություն և լայն, համարյա ընդհանուր ընտրական իրավունք: Մայրահեղ լեվելներները ավելի հեռու գլխացին: Նրանք իրենց անվանում էլին «անկեղծ լեվելներներ» (այսինքն անկեղծ հավասարեցնողներ) և չէին սահմանափակվում քաղաքական հավասարության պահանջով, այլ ձգտում էլին ունեցվածքի հավասարեցմանը, հողի վերաբաժանությանը:

«Անկեղծ լեվելներները» համակրողներ դառն գյուղական ու քաղաքային չքավորության շարքերում, բայց նրանք չէին ոգտվում այնպիսի խոշոր ազդեցությամբ, ինչպես Լիլբերնի կողմնակից լեվելներները: Այնուամենայնիվ վերջիններս ել չկարողացան մնասել Կրոմվելի դիկտատուրային և նրանց շարժումը ճնշվեց:

Ո. Կրոմվելի պրոտեկտորատը տևեց մինչև 1658 թվի: Այդ թվին դիկտատորը մեռավ և չուտով սկսվեց ֆեոդալական ռեակցիան: 1660 թ. վերականգնեց Ստուարտների դինաստիան, բայց նա յերկար չապրեց:

Փետրվարի 1-ին, նոր հեղափոխության վախի ազդեցությամբ, հարկադրված էլին բուրժուազիային զիջումներ կատարել: 1688 թվին համաձայնություն կնքվեց անգլիական դահի վրա, տապալված հակառակ 3-րդի փոխարեն բարձրագույն վերջին 8-րդ ըն-

թացվելին: Հաս վերում յերաշխիք եր վերցրած, վոր թաղավորն այնուհետև չի խանդարելու այն քաղաքականության անցկացմանը, որը կարող է բավարարել թե բուրժուազիայի և թե խոշոր կալվածատիրության շահերը:

1689 թվին նոր թաղավորը ստորագրեց «Իրավունքների մասին հատուկ բիլլ», վորը վերջ դրեց անգլիական աբսոլյուտիզմին:

Այդ ժամանակից Անգլիայում ստեղծվեց մի պետական կարգ, վոր պարզապես միապետություն եր և սահմանափակված տիրող դասակարգերի ներկայացուցչությամբ: Պետական իշխանությունը այդպիսի ձևով կոչվում է սահմանադրական միապետություն: Կապիտալիզմի առաջին շրջանում սահմանադրական միապետություն հաստատումը հաղվադեպ է լինում: Այդ կարգն հատուկ է հաջորդ շրջանին արդյունաբերական կապիտալիզմի եպոխային:

ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մեղ մնում է մի քանի խոսք ասել այսպես կոչված առեկտրական պետության մասին:

Սովորաբար այդպիսիք լինում են փոքրիկ քաղաքատիպ հանրապետություններ՝ առանձին քաղաքներ կամ քաղաքների դաշնակցություններ: Այդպիսի առեկտրական հանրապետությունների որինակ կարող են ծառայել Նյուսիս-իտալական մի քանի քաղաքներ (Վենետիկը, Ջենովան) նույնպես և Նիդերլանդյան, վորտեղ առևտրա-հանրապետական կարգերը հաստատվեցին 16-րդ դարում դարձյալ բուրժուական հեղափոխության հետևանքով:

Բայց այն ժամանակ, յերբ անգլիական հեղափոխությունն ավարտվեց աղնվականության և բուրժուազիայի փոխդիմադրմ, նիդերլանդական հեղափոխությունը վերջացավ բուրժուազիայի իրապատար հաղթանակով:

Այն դեպքերում, յերբ ֆեոդալական ռեակցիայի վտանգը մեծ է, առևտրական պետության մեջ խոշոր բուրժուազիան ձգտում է բուրժուական դիկտատուրայի և դերադասում է իր դրած «Իշխանի» անհատական զինվորական դիկտատուրան փոխարինել շատ թեքիչ չափով դեմոկրատական հանրապետական ռեժիմով, վորի ժամանակ իշխանության մեջ են գտնվում բուրժուազիայի բավականաչափ լայն խավեր և վոչ թե միայն նրա վերնախավը: Այսպես եր Ֆլորենցիայում, վորտեղ մի քանի սերունդներ շարունակ, թրեք դիկտատորներ, հանդես գալիս մեղիչների դինաստիան (14—15 դարերում):

Այստեղ բուրժուական դինսորական զիկտատուրան հաղթ-
դրվում է վոչ միայն ֆեոդալական ռեակցիայի, այլ և գլխավո-
րապես ֆլորենտական մանուֆակտուրաների շահագործվող մա-
սաների, արհեստավորների և վարձու բանվորների հեղափոխա-
կան յեղույթների վտանգին:

Առևտրական պետություններում սովորաբար այս կամ այն
ձևով, իշխանության գլուխ ելին անցած վաճառականական հա-
բուստ գինաստիաններ, վորոնք մերվել ու ձուլվել էին արևմտ-
կրատական աղնականության ցեղերին:

ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԿՈՒՏԱԿՄԱՆ ՊՐՈՑԵՍԸ

Նկարագրված եպոխայում պետությունը վերին աստիճանի
մեծ դեր էր խաղում այսպես կոչված «կապիտալի նախնական կո-
տակման» ասպարեզում: Այդ պրոցեսի տակ հասկանում են ար-
տադրողների բունի բաժանումը արտադրության միջոցներից ու
գործիքներից: Կապիտալի նախնական կոտակման պրոցեսի հիմ-
քը, նրա մեթոդը, միշտ յեղել է մերկապարանոց բունությունը,
անամոթ կողոպուտը, այս պատճառով էլ սուր ծաղրական են
հնչում Մարքսի այն խոսքերը, յերբ նա կողոպուտը վորակում է
այդքան անմեղ մի բառով— «կոտակում»:

Ի դուր չե, վոր նա ուղղակի չի անվանում նախնական կո-
տակում, այլ «այսպես կոչված» նախնական կոտակում:

Կապիտալի նախնական կոտակման ձևերը յեղել են տար-
բեր: Ամենից առաջ հիշենք գաղութային կողոպուտը, վորը ա-
հազին հնարավորություն բերեց յեվրոպական առևտրական բուր-
ժուազիային, վորը շտապել էր անցնել նոր գտնված յերկրները:
Պետության բարենպաստ աջակցությամբ կազմակերպվում էին
հատուկ գաղութային առևտրական ընկերություններ: Նրանք
ոգտվում էին անասման իրավունքներով և տեղացիներին ավե-
րելու ճանապարհով դուրս ելին ծծում գաղութներից անապառ
հարստություններ:

Այդ տեսակետից առանձնապես անվանի էին հոլանդական և
անգլիական արևելահնդկական առևտրական ընկերություննե-
րը:

Գաղութային կողոպուտի ընթացքում մեծ դեր խաղաց տե-
ղացիների ստրկացումը: Որինակ մեծ քանակությամբ ստրուկներ
էին դուրս տարվում Աֆրիկայից և ուղարկվում Ամերիկա:

Այստեղ լայնորեն զարգացում էր ստրկական աշխատանքը

Հյուսիսային Ամերիկայի հարավային նահանգները բամբակի դաշ-
տերում, վորը հիմք էր ծառայում կապիտալիստական տեքստիլ
արդյունաբերության զարգացման համար: Ամերիկայում սուրը-
կությունը վերացված հայտարարվեց միայն 1862 թվին:

Այնուհետև նախնական կոտակումը կատարվում էր նաև
գյուղացիության հողագրկման ճանապարհով: Առաջին հերթին
կատարվեց համայնական հողերի բաժանումը, իսկ հետո գյու-
ղացիները զանազան միջոցներով քչվեցին իրենց բնակելի հո-
ղերից:

Գյուղական հողերը բռնադրավում էին կալվածատերերի
կողմից, իսկ իրենք՝ գյուղացիները պրոլետարանում էին:
Այստեղ արդեն որինակ կարող է ծառայել «հողերի ցանկապա-
տումը» Անգլիայում:

Ի վերջո հիշատակենք մոնոպոլիայի սխտեմը: Առևտրական
ընկերությունները, վորոնք պետությունից մեծաշնորհային իրա-
վունք էին ստացել վաճառելու ամեն տեսակ կենսական անհրա-
ժեշտ ապրանքներ, հնարավորություն ունեյին բնակչության լայն
շրջաններին թելադրելու քմահաճ զներ այդ մթերքների համար,
վորը ավելի ևս նպաստեց մոնոպոլիստական խմբակին հաբուստ-
նալու ի հաշիվ բնակչության մեծամասնության քայքայման:

Հարկավոր է նաև հիշատակել, վոր այսպես կոչված կապի-
տալի նախնական կոտակման պրոցեսը սովորաբար ուղեկցվում
էր գյուղացիության իրավաբանական ազատագրմամբ՝ ճորտա-
կան կախվածության վոչնչացմամբ:

Ազատագրումն այսինով յերկկողմանի յեր՝ ազատվում էին
և ճորտական կախվածությունից և արտադրության միջոցնե-
րից:

Նախնական կոտակման պրոցեսում կա նաև մի շատ կարե-
վոր կողմ: Այդ պրոցեսը նշանակալի չափով արագացվեց, սաղմ-
նավորվող կապիտալիստական արտադրության համար, ներքին
չուկաների կազմավորումը:

Առաջին հայացքից պրոլետարացումն ու գյուղացիության աղ-
քատացումը պետք էր չլայնացներ, այլ նեղացներ ներքին շուկան,
պակասեցնելով գյուղացիության գնողունակությունը: Սակայն,
ինչպես այդ վալյուն կերպով ապացուցված է Լենինի կողմից,
նրա նարոդնիկները հետ վարած վիճաբանության միջոցին («Կա-
պիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում», գլ. 1), այդպիսի
հասկացողությունը միանգամայն սխալ է:

Ապացուցելով Մարքոսի պնդումների ճշտությունը, վոր «շուրջական բնակչության մի մասի հրապարակաբան և վտարումը վոր միայն բանվորների հետ ազատում է նրանց կենսական միջոցները և նրանց բանվորական նյութը արդյունաբերական կապիտալիստի համար, այլ և ստեղծում է ներքին շուկա» («Կապիտալ» հատ. 1), Լենինն այդ առթիվ գրում է. «Շուկայի համար բոլորովին ել կարեւոր չէր արտադրողի բարեկեցությունը, այլ նրա հետ յեղած դրամակն կանխիկ միջոցները. նահապետական գյուղացու բարեկեցության անկումը, վորն առաջնորդում վարում էր գերազանցապես բնատնտեսություն միանգամայն համատեղելի յն նրա մոտ դրամանիշների գոյության շատացմանը, քանի վոր, վորքան շատ է քայքայվում այդպիսի գյուղացին, այնքան ավելի շատ հարկադրված է նա վաճառելու իր բանվորական ուժը և ավելի շատ և ստիպված լինելու իր գոյության միջոցները (թեկուզ ավելի սուղ) ձեռք բերել շուկայում» («Կապիտալիզմի դարգացումը Ռուսաստանում»): Իսկ ի՞նչպես են կապիտալի նախնական կուտակման պրոցեսի հանրադրամարները: Նրա հանրազումարում արտահայտվեց հասարակության նոր դասակարգային շերտավորումը՝ մեկ բևեռում յերեվան յեկավ բնակչության պրոլետարացած կադրեր, զրկված արտադրության միջոցներից ու գործիքներից, իսկ մյուս բևեռում յերեւան յեկավ շահագործողներին մի խմբակ, վորի ձեռքում կենտրոնացած էին բոլոր հարստություններն և գլխավոր ու հիմնական արտադրության միջոցները. այդ բուրժուազիայի դասակարգն էր: Ի՞նչ է ընկած հասարակության այս նոր դասակարգային շերտավորման հիմքում: Շահագործման նոր ձեւեր, ուրեմն նշանակում է նաեւ արտադրության նոր յեղանակ: Արտադրության ֆեոդալական յեղանակի ընթացքում արտադրողը բաժանված չէ գործիքներից և արտադրության միջոցներից: Գյուղացին վարում է իր սեփական տնտեսությունը և նրա արտադրած հավելյալ միջոցի մի մասը բռնի կերպով, վոր տնտեսական ճանապարհով յուրացվում է ֆեոդալի կողմից:

Իսկ կապիտալի նախնական կուտակման պրոցեսն հենց նրանում է կայանում, վոր կործանում է այդ ֆեոդալական արտադրության յեղանակը, բաժանում է արտադրողների գործիքներից արտադրության միջոցներից, պրոլետարացնում է մասնատվածներին և լայն ճանապարհ բաց անում «աղատ», «տնտեսական» հարկադրանքի, ստեղծելով նախադրյալներ արտադրության կապիտալիստական յեղանակի համար: Ֆեոդալական սոցիալ-տնտե-

սական ֆորմացիայից այդ փոխարինումը նոր կապիտալիստական ֆորմացիայով, պատմական կոնկրետ պայմաններում կատարվում է տարբեր ձեւերով:

Մենք արդեն հանդիպել ենք ադրարային դարգացման տարբեր ուղիների հետ, մենք տեսանք նոր կապիտալիստական դանադան ձեւերի առաջացումը, ուշադրություն դարձրինք այդ կապիտալիստական կազմակերպության գանադանակերպությունների վրա:

ՅԵՎՐՈՓԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՐԵՐԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻԶՄԻ ՃԱՆԱՊԱՐԶՈՎ

Նախնական կուտակման եպոխան նախապատրաստեց խոշոր արդյունաբերության դարգացման համար անհրաժեշտ նախադրյալներ՝ կապիտալ, բանվորական ձեռքեր և ներքին շուկա:

«... Այն պրոցեսը, վոր ստեղծում է փոխարարերություններ և անվանվում է կապիտալ, չի կարող լինել վոր այլ ինչ, քան բանվորին իր աշխատանքի պայմաններից բաժանելու պրոցես, մի պրոցես, վոր մի կողմից հասարակական գոյության ու արտադրության միջոցները դարձնում է կապիտալ, մյուս կողմից անմիջական արտադրողներին վարձու բանվորներ: Այսպես կոչված նախնական կուտակումը հետևաբար վոր այլ ինչ է, քան արտադրողի և արտադրության միջոցների իրարից բաժանող պատմական պրոցես: Նա հանդիսանում է «նախնական», քանի վոր կազմում է կապիտալի և կապիտալին համապատասխանող արտադրության յեղանակի եյության միջ պատմական շրջանը»

«Գյուղատնտեսության մեջ արտադրողից, գյուղացուց հողի խելը կազմում է վորջ պրոցեսի հիմքը: Այդ եփսպրապրիացիայի պատմությունը տարբեր յերկրներում տարբեր գունավորում է ընդունում և անցնում է տարբեր փուլերով, տարբեր հաջորդականությամբ և պատմական տարբեր եպոխաններում: Միայն Անգլիայում, նա (եփսպրապրիացիան) ստացավ կլասիկական ձև»:

«...Գյուղացիության եփսպրապրիացիայի հետ մեկտեղ ձեռք-ձեռքի կատարվում է նաև գյուղական ոժանդակ արդյունաբերության վաճառցումը, արդյունաբերությունը հողագործությունից բաժանելու պրոցեսը: Յեւ միայն գյուղական տնային արտադրության վաճառցումով յերկրի ներքին շուկան կարող է ընդունել այն չափերն ու կարողությունը, վորոնք անհրաժեշտ են արտա-

դիտւթյան կապիտալիստական յեղանակի համար» (Մարքս—Կապիտալ» հ. 1-ին) :

Նրանից հետո, յերբ Անգլիան ջախջախեց Սպանիայի ծովային հզօրութիւնը (կործանեց նրա ինքնատուրմիդը—Անհաղթ Արժադը»), Անգլիան յերկարատեւ պատերազմ (մոտ 100 տարի) թղեց Ֆրանսիայի դեմ: Դեռ 1713 թվին Զիլլըպարը ամրացնելով, Անգլիան կարողացավ միացնել իր գաղութներին Ֆրանսիական գաղութներն Ամերիկայում և գրավեց Հնդկաստանը, դուրս զբերով ասիոնից Ֆրանսիային:

18-րդ դարի 2-րդ կեսին Անգլիան ստացաւ և անցման շրջանանցնելով մանր արտադրութեան ու մանֆակտուրայի փուլից դեպի խոշոր կապիտալիզմ, վոր հիմնված է մեքենաների գործադրման վրա: «...Մանուֆակտուրան չկարողացավ ընդգրկել վոչ հասարակական արտադրութիւնը նրա վողջ ծավալով և վոչ եւ չընէ նրան մինչև հիմքերը: Ինչպես դեղեցիկ քորոց նա սկսակեց քաղաքային արհեստի և գյուղական տնային արդյունաբերութեան լայն տնտեսական շենքը:

«Բայց նրա սեփական տեխնիկական բաղան նեղ եր և զարգացման վորոչ աստիճանի վրա, նա հակասութեամբ մեծ մտաւ իրեն իսկ օտերծած արտադրութեան պահանջների հետ...»:

Այսպիսով, մեկ կողմից, մեքենաները մաքրեցին բանվորին մի մասնակի ֆունկցիայի հետ ցմահ կապված լինելու տեխնիքական բաղան, սակայն միւրու կողմից, այդ սկզբունքի անկման հետ կործանվեցին նաև այն խոշնդոտները, վորոնց նա գնում եր կապիտալի տիրապետութեան դեմ:

«Մանուֆակտուրայում արտադրութեան ձեւի հեղաշրջման համար յեղակետ է հանդիսանում բանվորական ուժը, իսկ խոշոր արդյունաբերութեան մեջ,—աշխատանքի միջոցները: Այս պատճառով եւ ամենից առաջ հարկավոր է ուսումնասիրել, թե ինչ ձեւով աշխատանքի միջոցը գործիքից դառնում և մեքենա, կամ ինչով է տարբերվում մեքենան արհեստային գործիքից:

«...Ամեն մի լիովին զարգացած մեքենա բաղկացած է յերեք, եյապատ իրարից տարբեր մասերից՝ շարժիչ մեխանիզմից, փոխանցող մեխանիզմից և ի վերջո կատարող մեխանիզմից կամ իրապես աշխատող մեքենայից... Շարժիչն ու փոխանցող մեխանիզմը միայն նրա համար են, վո բաշխատող մեքենայի շարժում հաղորդեն, վորի համար են, վոք աշխատող մեքենային շարժում հաղորդեն, վորի

միջոցով նա տիրում է աշխատանքի առարկային ու նպատակահարմար կերպով փոփոխում է նրան:

«Մեքենայի վերջին մասը, այսինքն աշխատող մեքենան կամ կատարող մեխանիզմը, 18-րդ դարում կատարեց արդյունաբերական հեղափոխութիւնը» (Մարքս):

Արդյունաբերական հեղափոխութիւնը չի կարելի հանգեցնել միայն տեխնիքական հեղափոխութեան: «Մանուֆակտուրային շրջանում մասնակիորեն յեղափոխեցին դեպքերում դեռ կրանից շատ (արդյունաբերական հեղափոխութիւնից) առաջ այդ միջոցները զարգանում և դառնում են մեքենա, բայց նրանք չեն հեղափոխականացնում արտադրութեան յեղանակը» (ՄԱՐՔՍ):

Արդյունաբերական հեղափոխութիւնը պատմական սրինաչափ սոցիալ—տնտեսական յերեւոյթ է, վորը գնանգան յերկրներում կատարվել է տարբեր ժամանակներում և վոչ միատեսակ, սակայն ամենուրեք այդ հեղաշրջումն ազատուել է կապիտալիստական արտադրական պրոցեսի նոր հասարակական ու տեխնիքական հարաբերութիւնների հաղթանակով:

18-րդ դարում խոշոր մեքենական արտադրութեան մուծումն Անգլիայում առաջ բերեց նշանակալի չափով սոցիալական փոփոխութիւններ, վերաբաշխեց յերկրի գյուղական ու քաղաքային բնակչութիւնը, կյանքի կոչեց կանանց և յերեսնաների աշխատանքի մասսայական կիրառումը, սրեց կապիտալի և աշխատանքի հարաբերութիւնը և առաջացրեց բանվորական շարժման վերելք:

Անգլիան արդյունաբերական հեղաշրջումից հետո դարձավ համաշխարհային դարբնոց—արհեստանոց և համաշխարհային շուկայում մենաշնորհային դերը դրավեց:

Հարկավոր է իշատակել, վոր վերջինս հնարավոր դարձավ միայն այն ժամանակ, յերբ Անգլիան ջախջախեց Նապոլեոնյան Ֆրանսիայի դիմադրութիւնը և դրանով իսկ վորոչ ժամանակով վոչնչացրեց իր համար վտանգավոր մրցակցին:

Այն միջոցին, յերբ Անգլիան ստացաւ արդյունաբերական հեղաշրջում, Ֆրանսիայում կատարվեց բուրժուական մեծ հեղափոխութիւնը:

Ամերիկայում անկախութեան համար մղած պայքարը, արդյունաբերական հեղաշրջումն, Անգլիայում և Մեծ հեղափոխութիւնը Ֆրանսիայում,—այս բոլորը 18-րդ դարի վերջի յերեւոյթները

Հարկավոր ե գիտել նրանց պատմական կապակցութեան մեջ, ինչպէս պատմական դեպքերի ամբողջական շղթայի ողակներ և վոչ թե մեկ դեպքը մյուսից մեկուսացած:

18-րդ դարի վերջում, Անգլիայից անմիջապէս հետո, Ֆրանսիան եւ անցավ արդյունաբերական հեղաշրջման ճանապարհը, սակայն այդ պրոցեսը Ֆրանսիայում չկարողացավ ստանալ այն ուժեղ թափը, ինչպէս Անգլիայում:

Միանգամայն ակներեւ, ե, վոր հեղափոխութեան նախորդակին Ֆրանսիան դեռ չէր աչրել արդյունաբերական հեղաշրջում: Ֆրանսիայի կապիտալիստական զարգացումը հենվում էր այն խոչընդոտների վրա, վոր հասնում էին նրան ֆեոդալիզմի մնացորդներից, «Հին կարգերից»: Անգլիան կատարել էր արդեն իր բուրժուական հեղափոխութիւնը 17-րդ դարում և դրանով իսկ կապիտալիզմի զարգացման ճանապարհը վոբոշ չափով արդեն մաքրված էր:

Ֆրանսիայում 18-րդ դարի վերջում կապիտալիզմի զարգացման ճանապարհին կանգնած էին ֆեոդալական մնացորդների «հին կարգերը»:

Այդ քաղաքական կարգերը յերկրի տնտեսական զարգացման հետ խոր հակամարտութեան մեջ մտան:

«Պետական իշխանութեան հակառակ գործողութիւնները, տնտեսական զարգացման նկատմամբ, կարող ե յերեւ կերպ լինել: Նա կարող ե գործել նույն այն ճանապարհով—այդ ժամանակ գործը գնում ե արագ, նա կարող ե գործել իսկառակ ուղղութեամբ, այդ ժամանակ ներկա դեպքում ամեն մի խոշոր ժողովրդի մոտ նա շատ քե քիչ ժամանակի ընթացքում կործանման կը մատնվի կամ նա կարող ե տնտեսական զարգացման հակադէպ վորոշ ուղղութիւններով խոչընդոտներ դնել և երել նրանց այլ ուղղութիւններով: Սակայն, պարզ ե, վոր յերկրարդ և յերբորդ դեպքերում քաղաքական իշխանութիւնը տնտեսական զարգացմանը կարող ե պատճառել խոշորագույն վնաս և կարող ե առաջացնել, ուժերի ու նյութերի մասսայական քանակի վատնումներ» (ԵՆԳԵԼՍ):

Չնայած մեծ խոչընդոտներին, վոր կանգնած և Ֆրանսիայի տնտեսական զարգացման առաջ, այնուամենայնիւ յերկիրը զարդանում էր և սխալ կը լիներ պատկերացնել 18-րդ դարի Ֆրանսիան, վորպէս մի բոլորովին հետամնաց յերկիր:

Ֆրանսիայի առևտրական շրջանառութիւնները 18-րդ դար

ում մեծացան համարյա տասն անգամ (80-ից հասան 750 մլն. ֆրանկի): Հատկապէս յերկրի տնտեսութեան կապիտալիստական ճանապարհով զարգացնելու և այդ զարգացումն արգելակող ֆեոդալական մնացորդների հաշվառման մեջ և կայանում Ֆրանսիայի դրութեան յուրահատկութիւնը, այստեղ ե հարկավոր վորոնել այն բանի բացատրութիւնը, վոր իր ամբողջութեամբ իրրեւ դասակարգ Ֆրանսիայի բուրժուազիան բավականաչափ ուժեղ և նախապատրաստված յերեւաց հին կարգերը տապալելու համար:

«Ֆրանսիական ազնվականութեան և ֆրանսիական հոգեվորականութեան ընդհանուր բացասական նշանակութիւնը պայմանավորվեց իրենով, նրա հետ յեզրավարվող և նրա նկատմամբ քրշնական բուրժուական դասակարգի, ընդհանուր դրական նշանակութիւնը» (Մարքս):

18-րդ դարի վերջի Յեվրոպայի մասին խոսելիս, չի կարելի մոռացութեան տալ Գերմանիան:

Ֆրանսիական մեծ հեղափոխութեան ժամանակ Գերմանիան դարձավ հեղափոխական կռիւների կրկես: Գերմանիան, Անգլիայի և Ֆրանսիայի համեմատութեամբ, հետամնաց յերկիր ե: Ֆրանսիական հեղափոխական դրքերը քիչ չնպատեցին այդ յերկրի ճորտաւիրական մնացորդների վերացման: Սակայն նրա բաժանբաժնութիւնը և մի շնրք այլ պատճառներ բավական յերկար ժամանակով, յետ պահեցին վերջինիս զարգացումը:

Այսպէս, ուրեմն, կապիտալիստական հասարակարգն իր արդի գործարանային միջխարի արտադրութեամբ, մեքենական տեխնիկայով, հասարակական նոր դասակարգերով և շահագործման նոր ձևերով հետևանք և տնտեսական մի մեծ հեղաշրջման, վորի նախադրյալներ պատրաստված էին կապիտալի նախնական կուտակման, բռնի թալանի և ագրարային հեղաշրջման պրոցեսներում:

Տնտեսական այս խոշորագույն հեղաշրջումն իր լրիւ չափերով և ամենից առաջ կատարվեց Անգլիայում, այնուհետեւ Յեվրոպայի մյուս յերկրներում: Այսպիսով, բուրժուական հեղափոխութիւնների հաղթանակը վերջանում էր բուրժուական պետութիւնների ստեղծմամբ, ազգութեան և ազգային նոր միավորների կազմակերպմամբ:

Նապոլեոնյան արշավանքները, վոր անցան Յեվրոպայի վրայով, շատ ֆեոդալական հուրթիւններ կործանեցին, ճանապարհ հարթելով արդյունաբերական կապիտալիզմի զարգացման, իսկ այն, ինչ կիսատ էր մնացել, պիտի վերջանար 19-րդ դարի 2-րդ կեսում:

19-րդ դարի 2-րդ կեսն սկսվում էր արդյունաբերական կապիտալիզմի վերջնական հաղթանակով և արդյունաբերության հետագա զարգացման ու ծավալման բոլոր հնարավորություններով:

Յեվրոպայում տեղի ունեցող 1848 թվերի հեղափոխությունները փաստով ամբողջ Արևմտյան Յեվրոպայի համար հիմնականում ավարտվում էր նոր սխտեմի հաղթանակով, վորին ձեռնարկել էր Ֆեոդալիզմի ամբողջների ներքո իր «գործերը տեսնող» բուրժուազիան:

Արտադրության նոր յեղանակը, վորը հանդես բերավ կապիտալիստական արտ. հարաբերություն, իր կեղեվի ներսում սնում ու կազմակերպում էր արդեն իրեն ի վերջո հակասող ուժին, իր հակադրությունը:

Անգլիայի արդյունաբերական հեղաշրջման և Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության հարվածների տակ տեղի տվող Ֆեոդալական կալվածատիրական կարգերը վերջնական հակահարված ըստացան 1848 թ. հեղափոխություններով, վորոնց հետևանքը յեղավ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի կապիտալիստական ձեվի վերջնական հաղթանակը: Հետագա հեղաշրջումն ու վերելքը կատարվում է արդեն կապիտալիզմի ընդլայնած արտադրության և գաղափարապետական նոր հակասությունների, կապիտալիստական բուրժուազիայի և նրա հակադրության, նրա «գերեզմանափորի» պրոլետարիատի պայքարի ֆոնի վրա: «Հին կարգերի» դեմ իր հեղափոխությունը կատարած բուրժուազիան հասնելով իշխանության, տիրանալով վիթխարի հարստությունների և իր հերթին անընդհատ փոփոխելով և առաջ մղելով արտադրական ուժերը, շատ շուտով մոռացավ իր հեղափոխական անցյալը, մաքրեց հաշիվն իր յերբեմնի հեղափոխական սկզբունքների հետ հռչակված ավատականությունը դեմ վարած պայքարի շրջանում և գենքերն ուղղեց արդեն պրոլետարիատի դեմ:

Հաղթանակած կապիտալիստական սխտեմի ներսում շատ շուտով յերեվան յեկան մասնավոր սեփականատիրական ձեվին հատուկ հիվանդության նշաններ, տնտեսական խոր ճգնաժամեր, վորոնք հետզհետե ընդունեցին արդեն կանոնավոր և պարբերական բնույթ, ցնցելով կապիտալիստական վողջ որդանիզմը:

Պայքար չուկաների համար, նոր յերկրամասեր գրավելու համար նրան մղում են անընդհատ պատերազմների, վորոնք վերջանում էյին ամենուրեք, հին կարգերի կործանումով, ավատական աշխարհի քայքայմամբ:

Սակայն բուրժուազիայի վերջնական տիրապետությունը, նրա

«մղումը յերկրագունդն իվեր, ամենուրեք բնակություն և կապեր հաստատելու համար», լայնացնելով նրա տիրապետության սահմանները, վոչ միայն մեծացնում էր նրա շահագործում և հարստության ընդներ կուտակում, այլ իրրեվ նրա սխտեմի անխուսափելի հանվանք կազմակերպում էր պրոլետարիատը:

«Այն գեմքերը, վորոնցով բուրժուազիան հողին հավասարեցրեց ավատականութունը, այժմ հենց բուրժուազիայի դեմ են ուղղվում: Սակայն բուրժուազիան վոչ միայն այն գեմքերն է կրել, վոր մահ պիտի բերեն, հա ծնել է նաև այն մարկդանց, վոր այդ գեմքերը պիտի կրեն՝ ալդի բանվորներին—պրոլետարներին»:

(Կոմմանիֆեստ):

Պրոլետարիատի պայքարը բուրժուազիայի դեմ սկզբնավորվեց դեռ 19-րդ դարի առաջին կեսերին: Նրա առաջին վորոտները լավեցին Անգլիայում, հանձնա չարտիստների, իսկ 1848 թվերի հեղափոխություններին արդի պրոլետարիատի նախորդները բարեկաղներին վրա արյուն էյին թափում կովի մատներով իր հաղթանակը, վայելող և հակահեղափոխականացած բուրժուազիայի դեմ:

Սակայն այդ շարժումները պրոլետարիատի կազմակերպված պայքարի դեռ մանկական շրջանն էյին ներկայացնում, կապիտալիզմը գնալու մեծ ճանապարհ և հնարավորություններ ուներ կապիտալիզմը մաշելով այդ ուղին և հնարավորությունները, դեռ մի ամբողջ հոտապ աղբյուրով պիտի հասներ իր զարգացման բարձր հոտալին, վերածվելով արդեն իմպերիալիզմի, յերբ պրոլետարիատի կազմակերպված և հասունացած պայքարը պիտի մտներ նույնպես իր զարգացման բարձր վուլի մեջ՝ վերածելով իմպերիալիստական դարաշրջանը սոցիալիստական հեղափոխությունների դարաշրջանի:

Մարքսիստական պատմագիտության խնդիրն է գտնել այդ կազմակերպությունների մեջ ընդհանուր որինաչափություն, իսկ այդ հնարավոր և կատարել միայն այն դեպքում, յերբ գլխաված ենք սոցիալաֆտեսական ֆորմացիայի ուսմունքով:

Յեթև Ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնելու միջոցին խոսք է լինում շահագործման ձեվերի փոփոխման, մեկ շահագործող դատակարգի իշխանությունը մեկ ուրիշի նման շահագործող դատակարգով փոխարինելու մասին, ապա կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելը նշանակալից է նրանով, վոր բոլորովին վոչնչացվում են մարդը մարդուն շահագործելու բոլոր տեսակի ձեվերը: Կապիտալիզմի ընդերքում չկան և չեն կարող լինել սոցիալիստական հա-

բարեբույթյունները, թեև ի հարկէ նախապատրաստում են սոցիալիստական կարգերի նախադրյալներ (արդէւնաբերութեան համարեւնադրանցում, պրոլետարիատի աճում և այլն), այս պատճառով եւ կապիտալիզմից սոցիալիզմին անցնելու միջոցին, այլևս տեղ չկա յերկու տնտեսական սիստեմներին համարակշռութեան:

Մեկ դասակարգն ստանց վորեւս զիջման՝ վրէժացնում է մյուս դասակարգի գոյութեան հիմքերը:

Այդ վորեւս զիջման անհնարութեանը դեպի սոցիալիզմի անցման շրջանում առանձնապէս պարզ դրսեւորվում է պետութեան հարցում (պրոլետարիատի դիկտատուրան—անխուսափելի և միակ ճիշտ պետական իշխանութեան ձեւն է անցման շրջանում): Այստեղից եւ նախորդվում է սոցիալիստական հեղափոխութեան ժամանակի հարցը. նա չի տվարտում անցման շրջանը, այլ սկիզբ է դնում նրան: Բոլորովին այսպէս չէ անցումը Ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին: Կապիտալիստական հարաբերութեանները կազմավորվում ու գոյութեան ունեն Ֆեոդալիզմի ընդերքում նաև անցման շրջանում, չբացասելով ի հարկէ հին Ֆեոդալական և նոր կապիտալիստական արտադրութեան յեղանակների միջև անխուսափելի պայքարը, այնուամենայնիվ հնարավոր է այս յրկու արտադրական յեղանակների համեմատաբար տեւական համակեցութիւն: Այստեղ զիջումներն անխուսափելի չեն և պատմական իրականութեանը ցուցադրում է խոշոր բաղձաստիւթիւն շահագործող դասակարգերի միջև:

Ի վերջո բուրժուական հեղափոխութեան գալստյան մոմենտը: Այդ հեղափոխութեան անցման եպոխտ բաց չի տնում, այլ սկսվում է նրա ամենատաք միջոցին կամ նույնիսկ ավարտում է նրան մեծ կամ փոքր չափով կործանում է Ֆեոդալիզմի մնացորդները:

Թ Ե Մ Ա Տ Ի Կ Պ Լ Ա Ն

1. Ֆեոդալիզմի շրջանի արեւտեոութիւն ու նրա հատկանիշ գծերը.

2. Յեկեղեցու հեգեմոն դերը նրա վարած քաղաքականութեանը կենտրոնական իշխանութիւն ստեղծելու և արսուլլութիւնի մեջ.

3. Արհեստի քաջբայումն և

արդշունտերութեան նոր ձեւերի ստեղծումը. Փոփոխութիւններ հասարակական որգտնիզմի մեջ.

4. Առևտրական կապիտալի մուտքը և Ֆեոդալիզմի քայքայումը.

5. 17-րդ դարի անգլիական հեղափոխութիւնը, վորպէս ա-

ռևտրական կապիտալիզմի հաղթանակի արտահայտութիւն.

6. Դիւղագիական ապստամբութեաններ ընդմիջը և պատճառները:

7. Միջադպիսն առևտուր, դադութիւն պատերազմներ և դադութիւնի գրավումը:

8. Դադութիւնի դրավումը.

9. Կապիտալիստական հասարակարգի հատկանիշների գոյացումը (կապիտալ բանվորական ուժ և ներքին շուկա)

10. Արդշունտերական հեղաշրջումն անգլիայում և Ֆրանսիական մեծ հեղափոխութեան պատճառները և արդշունտերական կապիտալիզմի հաղթանակը.

ԳՐԱՎՈՐ ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.

Դրավոր առաջադրութեան համար տրվում է՝

1. Պարզել կապիտալի նախնական կուտակման պրոցեսը և նրա բնի բնույթը:

2. Պարզել արդշունտերական կապիտալիզմի հատկանիշները և նրանց դոյացման պրոցեսը:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0405977

